

TÜRKLERİN MÜSLÜMAN OLMASI MESELESİNE YENİ BİR BAKIŞ DENEMESİ*

An Attempt of A Novel Point of View on the Issue of Turk's Islamization

Bekir BİÇER**

Öz

Türkler tarihlerinde iki büyük değişim yaşamıştır. Birincisi Müslüman olmaları, ikincisi ise modernleşmeleridir. Türklerin Müslüman olması Türk ve dünya tarihinin en önemli olaylarından birisidir. Türklerin din değiştirmesi sadece inançlarının değil, hayatlarının bütününe değişmesi anlamına gelmiştir. İslâmiyet'le birlikte Türklerin siyasi, hukuki, dini, iktisadi, sosyal ve sanatsal hayatlarının bütünü değişmiştir. Türkler ayrıca dinleriyle birlikte ait oldukları medeniyetlerini de değiştirmiştir.

Bu büyük değişim hakkında çok sayıda inceleme ve araştırma yapılmıştır. Ancak Türklerin Müslüman olması meselesiyle ilgili çalışmalar hala ilim âlemini tatmin edecek seviyede değildir. Bu alanda yapılan çalışmalar bir takım sorunları aşabilmiş değildir. Araştırmacıların karşılaştığı sorunlar şöyle ifade edilebilir: Türk Yurtlarının Sınırlarının Tespit Edilmesi Meselesi, Türklerin Etnik Özelliklerinin Tespit Edilmesi Meselesi, Türk Topuluklarının İsimlendirilmesi Meselesi ve Türk Kavimlerinin İnanıldığı Dinler Meselesidir. Bu makale yukarıda işaret edilen meseleler nasıl ele alınmalıdır, nasıl çözüme kavuşturulabilir sorularına cevap aramak için hazırlanmıştır. Bu makale Türklerin İslâmlaşma meselesine metodolojik bir yaklaşım denemesidir.

---

* Bu makale "Türklerin İslâmlaşma Süreci" adlı kitabın giriş bölümünün düzeltilmiş ve geliştirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Öğretim Üyesi.

Anahtar Kelimeler:Türk, İslâmlaşma, Türkistan, Vatan

Abstract

The Turks have been through two major changes throughout their history. The first one is their Islamization and the second one is their modernization. Islamization of Turks is one of most crucial events of both Turkish history and world history. Changing their religion not only meant changing their belief system but also their holistic view on life as well. With Islam, Turks' political, judicial, religious, economic, social and artistic aspects of their lives have changed radically. Furthermore, with their change of religion, they changed the civilization they belonged to.

There have been many research and inquisitions about this major change. However, the works concerning this incident are still not at a satisfactory level. The works on this subject have not managed to overcome some problems. The issues that the researchers face can be named as follows: the issue of determining the boundaries of Turkish homeland, the issue of determining the Turks' ethnical features, the issue of naming the Turkish societies, the issue of the religions that the Turkish tribes believe in. This paper is written with the purpose of finding answers to the questions "How should these issues be handled?" and "How can they be solved?". This is an attempt of pursuing a methodological approach to the issue of Islamization of Turks.

Keywords: Turks, Islamization, Turkestan, Homeland

Yeni bir din ya da medeniyetin kabulü, bir milletin hayatında, inanç, düşünce ve yaşayış tarzında hiç kuşkusuz büyük değişiklikler meydana getirir. Türkler tarihleri boyunca, çeşitli sebeplerle birkaç defa din ve medeniyet değiştirmiş bir millettir. Şüphesiz Türklerin tarihindeki en büyük değişim Müslüman olmalarıdır. Türklerin Müslüman olması Türk tarihinin ve insanlık tarihinin en büyük olaylarından birisidir. Türklerin Müslüman olup İslâm medeniyetine dâhil olması Türk kavimlerini ve Türk tarihinin akışını önemli ölçüde etkilemiş ve belirlemiştir. Ayrıca Türkler, İslâmiyet'in kabulü ile yeni bir ruh ve kuvvet kazanmıştır.

Hız. Ömer devrinde Türkler Müslümanlarla 642 Nihavent Savaşı'ndan sonra Kafkasya ve Mâverâünnehir bölgesinde temasa geçmiştir. Dört Halife döneminde Türkler Müslümanlarla tanışma

Türklerin Müslüman Olması Meselesine Yeni Bir Bakış Denemesi

aşamasında kalmış, ciddi bir İslâmlaşma vakası görülmemiştir. Emeviler'in Türklere yönelik baskı ve şiddet politikası iki toplum arasında uzun ve çetin bir mücadelenin başlamasına sebep olmuştur. Emeviler'in İslâm davetçisi gibi değil de vergi tahsildarı gibi hareket etmesi Türklerin Müslüman olmasını zorlaştırmış ve geciktirmiştir. Ancak Abbasiler devrinde 751 Talas Savaşı'ndan sonra iki toplum arasındaki ilişkiler düzelmiş, çatışma hali yerini barışa bırakmıştır. Abbasiler döneminde Müslümanlar ve Türkler arasında savaş hali sona ermiş ve çok boyutlu bir ilişki başlamıştır. Türk devlet adamlarının İslâm'a davet edilmesi, iki toplum arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi, tüccarların davetçi misyonu, sûfilerin birer misyoner gibi Türk halkları arasına katılması, Müslüman olan Türklerin Abbasiler tarafından ödüllendirilmesi ve Abbasi Devleti'nde Müslüman Türklerin etkin olması Türklerin İslâmlaşmasını olumlu yönde etkilemiş ve hızlandırmıştır.

Genel olarak VII. yüzyılda başlayan Türklerin İslâmlaşma süreci XIV. yüzyıla kadar sürmüştür. Ancak en yoğun İslâmlaşma X. ve XI. yüzyılda yaşanmıştır. Bu zaman zarfında Müslüman Araplarla Türkler arasında şiddetli çatışmalar ve savaşlar olmuştur. Müslümanlarla muhatap olan ilk Türkler; Kafkasya'da Musevi Hazarlar ve Mâverâünnehir bölgesindeki Budist Türkler ve yerleşik halklar olmuştur. Orta Asya'nın iç kesimlerinde yaşayan göçebe ve yarı göçebe halkların İslâmlaşması ise çok daha sonra olmuş ve daha uzun sürmüştür. Türklerin İslâmlaşması bir süreç olarak gerçekleşmiştir.

Türklerin din değiştirmesi bir anda gerçekleşen basit bir olay olmayıp pek çok yönü olan, uzun yıllar süren ve geniş bir coğrafyada meydana gelen karmaşık bir hadisedir. Türklerin din değiştirmesi, değişik şekil ve şartlarda gerçekleşmiştir. Toplumların din değiştirmesinde toplumların içinde bulunduğu sosyal, ekonomik, siyasi ve dini durumlar çok etkilidir. Öte yandan halka sunulan dinin muhtevası, yani mesajın içeriği, dinin insanlara sunulma şekli (savaş, tebliğ, telkin, ödül, ceza, maddi menfaat, statü elde etme...) ve sunulma zamanı gibi birçok etken belirleyici olmuştur. Türklerin Müslüman olmasında her bir Türk kavminin İslâmlaşma süreci birbirinden farklı tarihlerde, farklı coğrafyalarda ve farklı şekilde gerçekleşmiştir.

Türklerin Müslüman olması meselesi sadece Türklerin basit bir din değiştirme vakası değil aynı zamanda bir medeniyetten diğerine

geçme hadisesidir. Türklerin İslâmlaşmasında etkili olan unsurlar şöyle sıralanabilir: İslâmiyet'in kendisinden kaynaklanan ilahî ve evrensel bir din olması, Müslümanların zengin ve güçlü bir medeniyet inşa etmesi, İslâm'ın özü itibariyle zorlamaya izin vermemesi, Müslüman olmayanlardan cizye tahsil edilerek bile olsa hayat hakkı tanınması, yerleşik toplumsal değerlere hoşgörü ile yaklaşılması, değiştirdiği, kaldırdığı eski sistemin yerine daha iyisini sunması ve İslâmi değerlerin insan fitratına uygun olması çok etkili olmuştur.

Değişime muhatap olan Türklerin ise eski ve köklü inançları, güçlü devlet gelenekleri, savaşçılık ve göçebelik üzerine kurulan sosyal, ekonomik ve askeri yapıları mevcuttu. Bu yapı bir değiştirme hareketine maruz kalınca kendini savunma refleksi geliştirmiş ve bütün gücüyle uzun bir süre Müslümanlara karşı direnmiştir. İslâmiyet'in cihat hareketi ve Türklerin savaşçı politikası sebebiyle iki taraf arasında uzun süren savaşlar olmuştur. Savaş sadece askerlerin bir cephede yaptığı cephe savaşı değil, hayatın bütün alanlarında olmuştur. Mücadele, iki toplum arasındaki mücadele gibi değil de iki veya daha fazla medeniyetin çatışması gibidir. Son, evrensel ve ilâhi din olan İslâmiyet, Asya'nın eski dinlerinin tamamını tasfiye etmeye azmetmiş gibidir. İslâm medeniyeti Irak, İran ve Horasan üzerinden Mâverâünnehir, Harzem, Afganistan ve Orta Asya'yı kuşatmış ve Türkleri bu medeniyet dairesine dâhil etmeye çalışmıştır.

Türklerin din tarihleri konusunda bu güne kadar muhtelif çalışmalar ve araştırmalar yapılmıştır. Çalışmaların büyük bir bölümü bir Türk kavmini araştırmış veya bölgeyle sınırlı kalmıştır ama yorumlarken bütün Türkler kastedilmiştir. Bu alanda yapılan inceleme ve araştırmalar Türklerin İslâmlaşma hadisesini bilimsel olarak, sistematik bir şekilde ve bütün boyutlarıyla ele alabilmiş değildir.¹ Oysaki Türklerin ne zaman, nerede ve nasıl Müslüman oldukları meselesi Ortaçağ tarihinin en önemli meselelerinden birisidir. Üstelik Türklerin nasıl bir dinle tanıştıkları, (dinin hangi yorumu ve mezhebi) İslâmiyet'in Türkler üzerinde bıraktığı tesir ve İslâmlaşma süreci hâlâ tam olarak bilinmemektedir. Bu konu yeterince bilinmiş olsa bugün Türkiye'de din - devlet ilişkileri,

---

¹ Bu alanda yapılan çalışmaların en değerlisi Ünver Günay- Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003 adlı çalışmadır.

tarikatların rolü, Alevi – Sünni meselesi gibi birçok sorunu - durumu daha rahat anlayabiliriz - çözebiliriz. Aslında tarihçilerin asli görevi dün ve bugün arasındaki güçlü bağı kurmaktır.

Maalesef Türklerin Müslüman olması meselesi taşıdığı öneme rağmen gerektiği şekilde ele alınamamış ve böylesine ciddi bir konu bilim dünyasını tatmin edecek bir şekilde vuzuha kavuşturulamamıştır. Ebu Reyhan el-Bîrûni'nin dediği gibi yapmamız gereken iş; "Kendimizi pek çok kimsenin kurtulamadığı peşin hükümlerden ve gerçeği görmeyi engelleyen alışkanlık, taassup, inatçılık, kayıtsızlık, iktidar hırsı gibi sebeplerden arındırmamız gereklidir. Benim bu dediğim husus, istenilen gerçeğe ulaşmanın en iyi yolu, şüphe ve şaibeleri ortadan kaldıracak en güçlü yardımcısıdır. Bize ulaşıp gelen haberler ve rivayetlere pek çok yalan yanlış şey katıldığı için, uzak ve meşakkatli bir yoldur. Bu asılsız şeylerin tamamını ayıklamak ve aydınlığa kavuşturmak da bütünüyle mümkün değildir. Yapmamız gereken şey en yakın rivayetten daha yakın geçmiştekine, daha fazla bilinenden daha az bilinene doğru ilerlemek ve iyi bilineni de erbabından alıp, düzeltilmesi gerekenleri düzeltmek, kalanları olduğu gibi bırakmaktır."²

Bu çalışmada, Türklerin Müslüman olmaları meselesi nasıl ele alınabilir, bu alanda çalışma yapan araştırmacılar nelere dikkat etmelidir veya araştırmacılar ne türden hatalar yapmıştır, araştırmacıların kullandığı yöntem ve yaklaşım, karşılaştığı sorunlar nelerdir, türünden sorulara cevap aranacaktır. Sorulara cevap ararken Türklerin Müslüman olması meselesi ile ilgili metodolojik bir yaklaşım denemesi yapılacaktır. Türklerin İslâmlaşma meselesi araştırılırken dikkatli olunması gereken hususlar şunlardır:

Türk Yurtlarının Sınırlarının Tespit Edilmesinde Yaşanan Güçlükler

Dünyanın en eski ve köklü milletlerinden biri olan Türkler, tarih boyunca Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmış; bu topraklarda egemenlik kurmuş, kültür ve medeniyet oluşturmuş bir millettir. Türk tarihi üzerine çalışırken onu hem zaman hem de mekân bakımından diğer milletlerin tarihlerinden ayıran önemli noktalar olduğunu bilmemiz gerekir. Türkler diğer milletlerin aksine asırlarca yeni iklimler, yeni yurtlar arayarak tarihlerini değişik bölgelerde

² Ebu Reyhan el- Bîrûni, *El-Âsâr el-Bâkiye*, (Ter. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 39.

yaratmışlardır. Türkler çoğu zaman dağınık bir şekilde ve birbirinden farklı bölgelerde yaşamıştır. Her boy kendisine ait ayrı bir gelişme yolu takip ettiği için Türk tarihini bir bütün halinde değerlendirmek kolay olmamaktadır. Bu sebeple geçmişin herhangi bir devresinde, aynı yerlerde Türk topluluk ve devletlerini izlemek mümkündür. Türk tarihi denilince, belirli bir topluluğun belirli bir bölgedeki tarihi değil, Türk adını taşıyan veya taşımayan farklı isimlerle anılan, Türk zümrelerinin çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu tarihlerin bütünü anlaşılmalıdır.³

Türk milleti temelde Asya kökenlidir ve anavatanı Türkistan yani Orta Asya olarak bilinir. Türk yurdu olan Türkistan'ın sınırları ise tarihçiler ve coğrafyacılar arasında hâlâ tartışmalı bir konudur. Türkistan'ın sınırları en genel anlamda; doğuda Büyük Kingan (Kadırgan) Dağları, batıda Hazar Denizi, kuzeyde Sibirya Ovası, güneyde Karanlık Dağları ile çevrili geniş bir coğrafyadır.⁴ Yaklaşık olarak sınırlar bu şekilde ifade edilmişse de anavatanın sınırlarının tespiti çok kolay olmamaktadır. Türklerin anavatanıyla ilgili değerlendirmelerde, öncelikle Türkistan ve Orta Asya akla gelmiştir. Türkistan denilince ise daha çok İç Asya stepleri kastedilmiş ve anlaşılmıştır. İç Asya ise büyük oranda bozkır ve çöllerden oluşmuştur. Üzerinde yaşayan Türk topluluklarının ekseriyeti ise göçebedir.⁵

Hâlbuki Türk dünyası ve Türk coğrafyası daha geniş bir mekânı kapsamaktadır. Türk coğrafyasının Türkistan'la sınırlı tutulmasını eleştiren İlber Ortaylı şöyle demiştir: "Doğu Avrupa XVI. yüzyıla kadar Türk halklarının vatanı olmuştur. Bu bölge, Urallar'dan Dobruca'ya kadar uzanır. Daha ötede Orta Asya'ya ve Sibirya'ya kadar gider. Herhalde 3. yüzyılda - elimizde kaynaklar olmadığı için - belki daha da önce, Avrasya'ya kadar, Çin hududuna kadar uzayan bu

³ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Kitabevi, Ankara 1999, s. 3.

⁴ Z. Velidi Togan, *Türk İli-Türkistan Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1947, s. 7; Z. Velidi Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 7-8; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. S. Karatay), TTK, Ankara 1986, s. 14-23; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1986, s. 44; Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara 1993, s. 1; Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Kitabevi, Ankara 1999, s. 3; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Çev. H. Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990, s. 67; Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986, s. 34; TTK Komisyon, *Tarih I*, İstanbul Devlet Matbaası 1932, s. 25.

⁵ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. M. Reşat Uzman), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980, s. 13.

step ve çöl bölgesini Türkler kendi vatanları yapmışlardır. Bu bölgede yaşayan çeşitli kabilelerin, illerin, Türk adını almasını da tarihi bir not olarak ilave etmek gerekir. Türk adını almaları da VI. asır ortasından VIII. asır ortalarına dek Çin'den Kırım'a ve İran hudutlarına kadar uzayan büyük bir imparatorluğun idaresinde yaşamaları, burada Türkçe konuşan, Moğolca konuşan kabile ve kavimlerin bu siyasi birliğin parçası olmalarından ileri gelmiştir. Çeşitli Türk kavimleri çeşitli adlarla anılmıştır.”⁶

Türk yurtları tespit edilirken şu noktalar dikkate alınmalıdır: Orta Asya yaşamaya elverişli olmadığı için özellikle batı yönüne sürekli Türk göçleri olmuştur. Türklerin anayurttan göçleri daha çok iki yönde yapılmıştır. Ak Hun (Eftalitler), Kuşanlar, Batı Göktürkler ve Oğuzlar, Asya kıtasının güney batısına, yani Afganistan, İran, Harezm ve Mâverâünnehir havzasına göç ederek yerleşmişlerdir. Hazarlar, Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kumanlar ve Uzlar ise Hazar Denizi kuzeyinden, Kuzey Kafkasya ve Don-Volga nehirleri boyunca Doğu Avrupa'ya göç etmişlerdir. Türk toplulukları yoğun olarak Kuzey Kafkasya'ya, Ural dağlarının güney kollarına yerleşerek bu bölgeyi vatan yapmışlardır.⁷ Türkistan'daki kavimler doğudan batıya kolayca geçebilmiştir. Kavimlerin bu yollardan kolayca geçişleri nedeniyle daha sonra bu güzergâh “Kavimler Kapısı” olarak adlandırılmıştır.

Anavatan kabul edilen İç Asya'nın sınırları durağan değildir; kendi nüfusu ile çevredeki yerleşik uygarlıkların güç dengesine göre öteye beriye kayarak, çağdan çağa değişegelmiştir. İç Asya'dan güney ve batı yönüne yapılan bu göçler sonrasında, Türk topluluklarının yerleştikleri coğrafyaların siyasi hâkimiyeti Türklerin eline geçmiştir. Mâverâünnehir bölgesinde olduğu gibi, Kafkasya da, -özellikle Kuzey Kafkasya- Türk tarihinin erken dönemlerinden itibaren Türk göçleri aldığı için Türk coğrafyasının bir parçası olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple Müslümanların Kafkasya'da Türklerle karşılaşması Orta Asya toplumlarından daha erken dönemde olmuştur.⁸

Türkistan'dan Asya'nın batısına ve güney batısına yapılan göçler dikkate alınarak, Türk dünyasının sınırlarına Asya kıtasının güney

⁶ İber Ortaylı, “Doğu Avrupa'da Hâkimiyet Mücadelesi, 1552 ve Sonrası: Kazan'ın İşgali ve Türk Toplulukları Bilgi Şöleni Bildirileri,” Ankara 2004, s. 9.

⁷ Raman Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s.157, 158.

⁸ H. Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer, İstanbul 2000, s. 30; 56.

batısını oluşturan Mâverâunnehir ve Harzem ve batısını oluşturan Kuzey Kafkasya ve Doğu Avrupa dâhil edilmelidir. Bu noktada sorun kabul edilen veya tartışılan bir iki noktaya temas etmek gerekir. Birincisi Mâverâunnehir bölgesinin Türk yurdu olarak kabul edilip edilmeme meselesidir. Bu konuyla ilgili olarak temel kaynaklarda ve bilimsel araştırmalarda farklılıklar ve çelişkiler vardır.⁹ Mesela Ebü'l-Fida, coğrafyasında Yakut'un el-Müşterek kitabından alıntı yaparak şöyle demiştir. "Turan, Mâverâunnehir bölgesinin tamamının adıdır. Burası Heftalitlerin ülkesidir." demiştir. Denis Sınor, Taberî'nin Mâverâunnehir'deki Türk varlığı ile ilgili bir rivayetini "Müellifin Türk dediği halkın kimliği hakkındaki bilgiyi reddederken, Türklerin gerçekten Türk olup olmadığını tartışmaya açmış, bu kadar eski bir tarihte Türk varlığından söz edilemez." diyerek de Taberî'ye itiraz etmiştir.¹⁰

"Mâverâunnehir, dini ve etnik bakımdan karışık bir bölgedir. Orada Türkler ve İranlılar hâkim durumda idiler. Ayrıca Soğdlar ve Tacikler mevcuttu. Dini açıdan ise Mazdeizm oradaki İran etkisinin artmasına imkân sağlamıştı. Her tarafta "ateşgede"ler mevcuttu. Ayrıca Nesturi Hıristiyanlık'ına, Budizm'e ve Mani dinine mensup cemaatler ve hatta Mazdeki ve Yahudi unsurlar bulunmaktaydı. Türkler çoğunlukla geleneksel dinlerine mensuptular."¹¹

---

⁹ Mâverâunnehir, Orta Asya İslâm terminolojisine göre Türkistan'a yani İslâm ülkeleri ile Çin arasında uzanan ve Türkler ile Moğol göçbelerin yaşadığı bölgeye dâhil değildir". Bak. V. V. Barthold, *Türkistan*, s. 67. , V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Çev. A. Batur), Ankara 1975, s. 55, 56. "Mâverâunnehir ahâlisi İslâm fetihleri tarihinde bazen Türk diye adlandırılıyor. Buna göre bazı vilayetlerin Türk soyundan olan sülaleler idaresinde bulunmuş olmaları muhtemeldir" diyerek konuya biraz daha gerçekçi yaklaşmıştır. H. A. R. Gibb, *Orta Asya Arap Fetihleri*, İstanbul 1930, s. 4, 5) adlı eserinde "Mâverâunnehir'de bazı Türk topluluklarının yerleşip yaşadıklarını ancak uzun ömürlü olamadıklarını ve kalıcı eser bırakamadıklarını ifade etmiştir". Julius Wellhausen, *Arap Devletinin Sukutu*, (Çev. F. Kızıltan), Ankara 1963, s. 206, 207, "Mâverâunnehir ve Toharistan'da hâkim millet o zamanlar Türklerdi" diyerek hakkı teslim etmiştir. Harzem bölgesi ise Harzem adında Türklere benzer bir millete ait gösterilmiştir. Bak. İslâm Ansiklopedisi, c. 5, s. 245.

⁹ H. Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 30, 56.

¹⁰ Denis Sınor, *Kök-Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı, Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Talat Tekin), İletişim, İstanbul 2002, s. 385, 386; Hâlbuki bölgede Türk varlığına dair çok ciddi kayıtlar bulunmaktadır. Y. Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağda Türkler*, İstanbul 2004, s. 152; Emel Esin, *Sulî'ler: İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler*, İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VII, İstanbul 1979, s. 39-41.

¹¹ Ünver Günay - Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 258; Peter Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Çev. Y. K. Taştan), Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 87, 91.

Mâverâünehir'in etnik kimliği ve dinî yapısını Fuad Köprülü şöyle tespit etmiştir: "Mâverâünehir halkı, etnoloji noktasından, bir kısım İranilerle Türklerden mürekkepti, dini hayatı itibariyle de, memleketin siyasi ve içtimai yapısına nazaran, resmi ve umumi bir dinin olmayacağı pek aşikârdır."¹²

Tartışılacak ikinci nokta ise Orta Asya'nın Türklüğü meselesidir. Türklerin ana yurduyla ilgili önemli bir mesele de, Orta Asya'nın tamamen Türk kabul edilmesidir. Türk tarihçileri, Orta Asya dörtgeni içinde yaşayan tüm halkları etnik ve kültürel anlamda Türk kabul etmektedirler. Hâlbuki Asya kıtasının iç kesimlerinde Çin, Moğol ve Tibet ve bunun gibi farklı kavim ve milletler de vardır. Her ne kadar Türkler, bu milletlerle temas halinde olsalar hatta akrabalık derecesinde yakınlık kursalar bile, bütünüyle bu toplumların Türk milletine dâhil edilmeleri doğru değildir. Orta Asya'nın tamamen Türk olduğu iddiasının tarihsel yönden ispatı mümkün görünmemektedir.¹³

Orta Asya'nın etnik kimliğini değerlendiren Osman Turan, "Umumi manasıyla Türkistan, Ceyhun Nehri'nden İç Asya dağları ve çöllerine kadar uzayan birçok bölgeyi içine almakta ve tarihte onun garp tarafları etnik bakımından ne kadar karışık bir bünyeye sahip ise şarka doğru gidildikçe de o kadar Türk unsuru çoğalmakta ve ırkî bir birlik arz etmektedir."¹⁴ diyerek doğru bir değerlendirmede bulunmuştur.

Orta Asya, Asya kıtasının orta ve kuzey kesimlerini kapsayan, kapalı, tarihî ve coğrafi birlik arz etmeyen, kendine has yaşayış biçimi ile önem kazanan ve bir kıta teşkil edecek kadar geniş bir ülkedir. Bu coğrafya, kendi sınırları içinde birlik arz ediyor gibi görünmesine rağmen, temelde büyük farklılıklar göstermektedir. Dolayısıyla bu coğrafi farklılıklar, üzerinde yaşayan Türkleri belirgin bir şekilde etkilemiştir. Zaten toprakla insan birbirinden ayıramaz bir bütündür. Coğrafi şartlar insanın tarihî yolunu, hayati hususiyetini âdeta kader gibi tayin etmiştir. Yazılı kaynakların kıtlığı ve arkeolojik

---

¹² Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi- Anadolu İstilasına Kadar Türkler-* Akçağ, Ankara 2005, s. 111.

¹³ Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, (Çev. S. İ. Kaya), Seç Yayınları, İstanbul 2006, s. 5, Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 7.

¹⁴ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997, s. 450, 451.

araştırmaların yetersizliği yüzünden İç Asya'nın tarih yazımı henüz bebeklik çağındadır.

İç Asya coğrafi olarak pek yaşamaya elverişli bir bölge değildi. Eski yurt, ülkeler arasında ilişki sağlayan yolların dışında bulunuyordu. Bu sebeple Türklerin yakın Doğu medeniyetlerinden çok erken dönemde ve doğrudan doğruya yararlanmaları mümkün olmadı. Bu nedenle Orta Asya Türk kültürü sadece sert tabiat şartlarına göre ve ihtiyaçlar doğrultusunda gelişti. Bozkırın dâhili tarihi, en güzel otlakları ele geçirmek için uğraşan, bazı hallerde gezinmeleri asırlar süren, hayvan sürülerini yaylak ve kışlaklar arasında getirip götürerek Türk boylarının rekabetine sahne oldu. Bu durum ise hareket halindeki Türk boy ve kavimlerinin tarihlerini, coğrafyalarını, etnik kimliklerini, kültürel özelliklerini tespit etmeyi zorlaştırmıştır.

Orta Asya'da yaşayan Türk boyları, nüfus artışı, kuraklık, otlakların yetersizleşmesi, mevsimlerin değişikliğe uğraması gibi, hayat tarzlarını etkileyen ekonomik ve sosyal sebeplerden dolayı yaşadıkları coğrafyayı terke mecbur kalmışlardır. Öte yandan boylar arasındaki rekabet, dış saldırılar ve hâkimiyet kavgaları, Türk topluluklarını yaşadıkları coğrafyanın dışına çıkarmış ve bu topluluklar kendilerine yeni hayat alanları bulmak zorunda kalmıştır.¹⁵

Türklerin Müslüman olmasını ele alan tarihçiler daha çok Mâverâünnehir bölgesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Araştırmacılar özellikle Buhara ve Semarkand'ın İslâmlaşmasını bütün Türklerin İslâmlaşması şeklinde takdim etmiştir. Hâlbuki bu coğrafyanın etnik, dini, siyasi ve iktisadi yapısı Orta Asya'dan çok farklıdır. İslâmiyet'le ilk muhatap olan bölge Mâverâünnehir'dir. Bu bölge halkı ise iddia edildiği gibi Gök Tanrı inancına (Tengricilik) sahip değildi. Emeviler devrinde İslâm fetihleri öncelikle bu bölge üzerine yoğunlaşmıştır. Siyasi, askeri ve ticari faaliyetler sonucu yerleşik olan bölge halkı uzun bir direnişten sonra yavaş yavaş ve kademeli olarak Müslüman olmuştur. Göktengri inancına sahip oldukları bilinen ve Orta Asya'nın iç kesimlerinde yaşayan göçebe Türk halkları ise asırlar sonrasında Müslüman olmuştur. Özellikle Mâverâünnehir bölgesindeki halkların Müslüman olması, İslâm medeniyeti dairesine dâhil olması ve bölgede güçlü bir İslâm medeniyetinin oluşması Orta Asya

---

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 53.

bozkırlarında yaşayan Türk kavimleri için cazibe mekânı olmuş ve Türk halklarını dalga dalga sarmalamıştır. Bu etki ve güç sonrasında Türkler kitlesel olarak İslâmlaşmaya başlamıştır. Bu büyük ihtida hareketleri Türklerin gönüllü olarak, kendiliğinden ve toplu olarak İslâmlaştığı gibi kolaycı yorumlara sebep olmuştur.

Hâlbuki göçerler asında İslâmiyet nispeten daha yavaş ilerlemiş ve daha yüzeysel bir değişim olmuştur. Üstelik yerleşik ve göçebe halkların İslâm algısı, dine yaklaşımları, dini pratikleri, din yorumları da birbirinden hayli farklı olmuştur. Ancak Türk-İslâm medeniyeti deyince hep Mâverâünnehir bölgesindeki yerleşik halkların medeni boyutları ön plana çıkarılmıştır. Her bölge ve toplumun kendine has dinamikleri vardır. Bu önemli faktör dikkate alınmadığı için araştırmacılar hatalı veya eksik sonuçlara ulaşmışlardır. Benzer bir yaklaşım hatası Kafkasya halkları için de geçerlidir. VII. ve VIII. yüzyılda Kafkasya İslâmiyet'le tanışmaya başlamış ancak İslâmlaşma süreci çok yavaş ilerlemiştir. İslâmiyet'in bölgeye yerleşmesi XVI. ve XVII. yüzyıllarda olmuştur. Hatta görünüşte Müslüman olan bu halklar dağlık bölgelerde, dinin dış örtülerinin altında, eski din ve inançlarını uzun süre korumuştur. İnguşlar, Çerkezler, Abhazlar ve Hevsurlar bunlara örnek olarak verilebilir.¹⁶

Tarih araştırmacıları Türk coğrafyasından kaynaklanan sorunlara bütüncül olarak yaklaşmazsa, Türklerin vatanları ana hatları ile tespit edilememiş olur. Haliyle Türklerin Müslüman olmaları meselesi coğrafi bütünlük içinde ele alınamadığı için araştırmalarda çelişkili sonuçlara varılabilir. Yukarıda adı geçen bölgeler, ihtiyatı elden bırakmadan coğrafi açıdan Türkistan'ın ve Türk dünyasının bir parçası olarak ele alınmalıdır. Ancak ele alınan bölgenin zaman farkına, coğrafi farklılıklara mutlaka dikkat edilmelidir. Bu yaklaşım sonunda Türklerin Müslüman olmaları meselesinde Türk coğrafyası ve Türk-İslâm tarihi coğrafyası doğru olarak tespit edilmiş olur. Bilgilerimiz doğru bir zemin ve mekânda temellendirilemediği için, Türklerin İslâmlaşması ve Türk İslâm medeniyetinin oluşum süreci genellikle X. yüzyıl gibi geç bir zaman diliminden başlanarak ele alınmakta ve aynı yüzyıl içinde tamamlanmış gibi yanlış bir sonuca varılmaktadır.

---

¹⁶ Sergei Aleksandroviç Tokarev, *Dünya Halklarının Dinler Tarihi*, (Çev. R. Aksugur), Ozan Yayınları, İstanbul 2006, s. 211.

Türklerin Etnik Özelliklerinin Tespit Edilmesi Meselesi

Etnik, bir toplumun benimsediği dil, din ve sahip oldukları kültür itibarıyla diğer gruplardan farklı olan nitelikleridir. Etnik kimliği belirleyen en önemli unsur kültürdür. Etnik grubun kültür pekişmesinde, alt grupların tanımında önem taşıyabilen başka grup nitelikleri de mevcuttur. Örgütlenme yapısı, aşiret organizasyonu, meslek-uğraş benzerliği, dilleri, soyları, farklı grupların ortak bir kaderi paylaşmış olmalarının yarattığı dayanışma, birlik duygusu etnik kimlik oluşumunda rol oynayabilir. Bir etnik grubun oluşması için, dilde, dinde, örf ve âdetlerde, edebiyatta, mimaride, musikide, sosyal hayatın her bir parçasında ana kültür kalıbıyla bu etnik gruplar arasında farklılıklar söz konusu olmalıdır.¹⁷

Türkler tarih sahnesine ne zaman ve nasıl çıkmıştır, Türk kimdir, Türklerin etnik özellikleri nelerdir, bir Türk tipolojisi var mıdır, Türkleri bir arada tutan ortak değerler nelerdir, Türk olarak bilinen halklar arasında bu kadar farklılıklar nasıl doğmuştur, şeklindeki soruların bir kısmına cevap verebilmeliyiz ki bu halkın kim olduğunu, nasıl Müslüman olduğunu ve Müslüman olduktan sonra nasıl bir değişim geçirdiğini anlayabilelim. Doğrusu Türklerin etnik özelliklerini tespit konusunda yeterli araştırma yapılmamıştır. “Türk halklarının ortaya çıkışları ve etno-kültürel gelenekleri, bilimin en az bilinen konularından biridir. Bu konu yeterince incelenmemiştir. Bir halkın tarihini ve etnogenezindeki hususiyetleri bilmeden, onların şu anki tarihini ve varlıklarını kavrayabilmek mümkün değildir.”¹⁸

İnsanların hangi etnik gruba ait oldukları, ancak 19. yüzyıl gibi yaşadıkları dönemlerden çok sonra kayıtlara geçmiş bilgiler sayesinde, bu bilgilere bakılarak belirlenmektedir. Üstelik insanların kullandığı malzemeler çoğu kez birbirine benzer. Çünkü insanların temel ihtiyaçları genellikle aynıdır. Aynı veya benzer tabiat şartlarında, insanoğlunun bu ihtiyaçlar için yaptıkları aletlerin veya malzemelerin aynı veya benzer olması son derece doğaldır. Bu sebeple toplumların etnik özelliklerini tespit etmek kolay değildir. Sadece kullanılan eşyalar değil, eşyaya verdiği şekil, yüklediği anlam, hayatı anlama ve yorumlaması gibi daha soyut değerler üzerinden

---

¹⁷ Mustafa Erkal, *Sosyoloji*, Der Yayınları, İstanbul 1995, s. 32; A Tayyar Önder, *Türkiye'nin Etnik Yapısı*, Kripto, Ankara 2006, s. 1.

¹⁸ Kazi T. Laypanov - İsmail. M. Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni*, (Çev. H. Bağcı), Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 25, 35.

tespitler yapılabilir. Sadece bilinenden bilinmeyene gidilerek etnik mensubiyeti ortaya çıkarmak bazı hataları beraberinde getirecektir.¹⁹

Doğrusu eski tarihçiler toplumların tipolojisini ve etnik özelliklerini çok erken dönemlerden itibaren merak etmiş ve kendilerince birtakım cevaplar vermişlerdir. Mesela Mesûdi X. yüzyılda Türkleri ve Türk toplulukları arasındaki farkları anlamaya çalışmıştır. Mesûdi, iklimlerin insanlar üzerindeki etkisini tartışırken örneği Türklerden seçmiş; “Türk toprakları buradaki insanların yüz şekillerini etkilemiş, gözlerinin küçülmesine yol açmıştır. Hatta develeri de aynı etkiye maruz kalmış, bacaklarının kılınmasına ve boyunlarının kalınlaşmasına yol açmıştır. Türklerin yüz şekillerinin birbirine benzemesinin sebebine gelince, ülkelerde hava soğukluğu aynı seviyede olduğu zaman, yüz şekilleri de aynı şekilde olur ve birbirine benzer. Türk ülkeleri daha çok soğuk olduğu ve güneş vücutlarındaki nemi kurutmadığı için Türklerin bedenleri yağlanır, yumuşar ve karakterleri genel olarak kadınlara benzer. Renklerinin kızıl olmasının sebebi soğuktan kaynaklanır. Çünkü beyaz insan sürekli soğuğa maruz kalırsa rengi kızılılaşır. Nitekim parmak uçları, dudak, burun da soğukta kalınca kızarır.” demiştir. Mesûdi bu metinde Türklerin cinsel özellikleri ile ilgili yorumlar da yapmıştır. Yine Mesûdi Türk kavimlerini tanıtırken “Türklerin en yakışıklısı, en uzun boylusu ve en tatlı sîmalısı Karluklardır.” diyerek Karlukların yüz hatlarına dikkat çekmiştir.²⁰

Eski tarihçiler Türkler arasında bazı antropolojik farklar olduğunu tespit etmiş ve bunları kendilerine göre izaha çalışmışlardır. Reşidüddin, Oğuzlara verilen Türkmen adının eski devirlerde mevcut olmadığını, bütün Türk şubelerinin şekil ve lehçe itibarıyla birbirlerine yakın olmalarına rağmen her ülkenin hava ve suyuna göre görünüş, sima ve lehçelerinde bazı farklılıklar hâsıl olduğunu ve Oğuzların bütün dünyaya dağıldıklarını söyledikten sonra “Oğuzlar kendi ülkelerinden Mâverâünnehir’e ve İran’a gelince buralarda nesilleri çoğaldı, iklim, hava ve su tesiriyle tedricen Taciklere benzediler.” demiştir.²¹

---

¹⁹ Özkan İzgü, “Orta Asya’nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkileri,” Türkler, Ankara 1999, s. 464.

²⁰ Mesudi, *Muruc ez- Zeheb*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 195.

²¹ Reşidüddin, *Câmi’ut Tevârih*, (Nşr. A. Ateş), TTK, Ankara 1960, s. 72.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Ali Selçuk* adlı eserinde “Rivayet ederler ki Oğuz kavmi Türkistan’da iken şekilleri Moğol çehre idi ve lehçeleri dahi onlara yakın idi. Ne zaman İran, Rum ve Şam’a geldiler şekilleri Tacik çehre ve dilleri revân ve yumuşak oldu derler.” demiştir.²² Türklerin etnik yapıları hakkında, Ebu’l-Gâzi Bahadır Han da galiba Reşidüddin’den yararlanarak benzer düşünceler ileri sürmüştür. “Mâverâünnehir’e inen Türkmenlere Tâcıklar; önce Türk derlerdi. Beş altı nesil geçtikten sonra, yere, suya çekti, sonra çeneleri kısık ve gözleri büyük, yüzleri küçük ve burunları büyük olmaya başladı.”²³

Türkler arasındaki etnik farklılıklar, İslâm tarihçilerinin de dikkatini çekmiş ve bu farklılıkları coğrafi faktörlerle açıklamaya çalışmışlardır. “Türklerin şekil bakımından birbirine benzemelerinin sebebi şudur: Ülkelerinin havası soğuklukta birbirine müsavidir. Bu sebeple şekilleri de müsavi olur, birbirine benzer. Türklerin ülkesinde soğuk çok olduğu, hararet bedenlerinin nemini buharlaştıramadığı için, çok etli ve yumuşak bedensizlerdir. Renklerinin kırmızı olması bahsettiğimiz gibi soğuktan ileri gelir. Zira, beyaz bir şey fazla soğğun etkisinde kalırsa kırmızılaşır.”²⁴ demiştir. İslâm tarih ve coğrafyacıları Türkler arasındaki kültürel ve etnik benzerlikleri göremedikleri için kendi dönemlerinde yanıltmış ve daha sonraki araştırmacıları da yanıltmışlardır. Örneğin İbn-i Havkal, Hazarları anlatırken “Hazarlar, Türklere benzemezler. Hazarlar kara saçlı ve iki sınıftır. Bir sınıfı kara Hazar adını alır ki, esmerdirler. Kara denecek kadar koyu esmer oldukları için Hintlilerden bir sınıf sanılır. Diğer bir sınıfı da ak olduğu için görünüşleri ve güzellikleri göze çarpar.”²⁵ demiştir.

Türklerin etnik özellikleri konusundaki endişelerini Z. Velidi Togan şöyle ifade etmiştir: “Türk milli tipinin kendine mahsus hususiyetlere mâlik bir mutavassıt tip olduğunu, antropoloji tetkikâtı, âbidelerin, heykellerin, minyatürlerin ve yazılı kayıtların ifadeleri sayesinde hiç şüphe götürmez bir şekilde sabit bir hakikat ise de, bunlar bir araya toplanıp ilim âlemince kabul olunacak bir

²² Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk*, (Haz. A. Bakır) Çamlıca, İstanbul 2009, s. 5.

²³ Ebu’l Gâzi Bahâdır Han, *Şecere-i Terâkime*, (Haz. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul ?, s. 57, 58.

²⁴ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s. 55, 56.

²⁵ Y. Yusuf Yörükan, *Müslüman Coğrafyacılar Gözüyle Orta Çağ’da Türkler*, Gelenek, İstanbul 1994, s. 122.

şekle sokulmamış olduğundan, Türklerin yaşadıkları yerlerde yapılan kazılarda bulunan kafataslarını başka ırklara mal etmenin yolları açık kalmaktadır.”²⁶

Tarihte Türk toplulukları hakkındaki antropolojik tavsifler oldukça karışıktır. Gerek Çin yıllıklarında, gerek Batı kaynaklarında Türkler daha çok Moğol tipinde (sarı renkli ve dolikosefal) tasvir edilmiştir. Ancak Türk tarihçileri ve antropologları bu görüşe şüpheyile yaklaşmışlardır. Çünkü Türklerin Moğollarla olan etnik yakınlıkları ve dil benzerlikleri tartışmalıdır. Son zamanlarda yapılan antropolojik incelemelerden hareketle, Türklerin beyaz ırka mensup oldukları iddia edilmiştir. Türkler yeryüzünde mevcut dört büyük ırktan, beyaz ırk grubundan “Europid” adı verilen grubun Turanid tipindedir.²⁷ Hâkim özellikleri, beyaz renk, düz burun, yuvarlak çene, hafif dalgalı saç ve orta gürlükte sakal ve bıyıktır. Turan tipine örnek olan bu özellikler Orta Asya, Mâverâünnehir ve diğer yakın doğu Türklerinde görülmektedir.²⁸ Yukarıdaki özellikler Türk tarihçileri ve sosyal bilimcileri arasında hâlâ ciddi anlamda tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Uzmanlar, Türk topluluklarının etnik özellikleri ve kimlikleri konusunda haklı olarak çok kararsız kalmışlardır. Çünkü Orta Asya’da yaşayan toplumlar arasında etnik ve kültürel yönden benzerlikler kadar farklılıklar da mevcuttur. Bu kadar geniş bir coğrafi sahada, çeşitli iklim ve karışma bölgelerinde yaşayan Türklerin irki vasıflarında birtakım farklılıkların belirmesi tabii sayılmalıdır. Benzer ve ortak özellikler ise, İç Asya dışından içe doğru yapılan saldırılar ve dış etkenlerle iyice zayıflamıştır. Özellikle Çin, Hindistan, Moğolistan ve Soğd’dan gelen tüccar kervanları ve rahipler Türk toplulukları üzerinde tesirde bulunmuşlardır. Ticaretin gelişmesi Türk topluluklarının zengin olmasını sağlarken, kültürel yönden değişmeye ve ana kültürden uzaklaşmaya yol açmıştır. Dıştan içe doğru yapılan göçler ve yerleşimler sonunda kültürel bağlar ve homojenik yapı büyük oranda zayıflamıştır.

Ayrıca Orta Asya’da yaşayan Türk topluluklarının kısmen göçebe ve yarı göçebe olmaları nedeniyle, Türkler Asya kıtasının ortasından başlamak üzere batı ve güneye doğru geniş bir coğrafyaya

²⁶ Z. Velidi Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, s. 9.

²⁷ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 26.

²⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 45, 46.

yayılmışlardır. Topraklarının genişlemesi oranında, Türklerin kendilerine has unsurları değişime uğramıştır. Örneğin Çin'e yakın olanlarda Çin'in, Bizans'a yakın olanlarda Bizans'ın, İran'a yakın olanlarda ise İran'ın etkisi görülmüştür.²⁹

Genel olarak Türklerin, batıdan doğuya ve kuzeyden güneye doğru gidildikçe, Hindu-Avrupalılar ile Mongoloidler arasında değişen bir tipe sahip oldukları gözükmemektedir. Nitekim çok eski zamanlarda, Afganistan taraflarına göçen Oğuz boylarından Hâlâçların da diğer Türkmenlere nazaran esmer bir renkte oldukları müşahede edilmiş ve kaynaklar bu hususu güney iklimine atfetmişlerdir.

Çin ve İslâm kaynaklarında, Kırgızların sarı saçlı, mavi gözlü ve uzun boylu olduğu söylenir. Osman Turan bu konuyu şöyle açıklamıştır: "Türkler eski zamanlardan beri güneyde esmer, kuzeyde sarışın, doğuda mongoloid, batıda Hint-Avrupalı vasıflara göre az çok değişen tiplerde meydana çıkmışlardır. Irki karışmalara rağmen, Batı Türkleri, tarihi Oğuzların umûmi sîma vasıflarını muhafaza etmiştir."³⁰

Türklerin batıdaki etnik hudutları gibi antropolojileri hakkındaki belirsizlik veya yanlış kanaatler de Türk tarihinin anlaşılmasında karışıklıklara sebep olmuştur. Türklerin etnik yapı ve özellikleri tartışmalı olsa bile, Türk milletinin kendine has belirgin özellikleri mevcuttur. Ancak özellikle yabancı bilim adamları, değişik Türk topluluklarında görülen bu farklı özellikleri, Türklere ait değilmiş gibi görmüş ve yorumlamıştır. Dolayısıyla tanıttıkları kavmin peşinen Türk olmadığını kabul ettikleri zaman, Türklerin Müslüman olmaları konularında bariz hatalara düşmüşlerdir. Örneğin; Gibb, Mâverâünnehir'deki Türk varlığını tartışırken bölgeye Kuşanların geldiğine, dördüncü, beşinci asırlarda Juan Juan (Avarlar) adında aşiret sürülerinin türediğine, beşinci asrın ortalarında Eftalit (Haytal) isminde Hunların bir şubesinin var olduğuna işaret etmiştir. Ancak adı geçen toplumları Türk saymadığı için, bölgedeki Türk varlığını gözden kaçırmıştır.³¹

---

²⁹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1984, s. 22, 23.

³⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, Ankara 1981, s. 82-90.

³¹ H.A.R. Gibb, *Orta Asya Arap Fütuhâtı*, (Çev. M. Hakkı), Evkaf Basımevi, İstanbul 1930, s. 4, 5.

V. V. Barthold da benzer şekilde Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Türk varlığından ve bunların Türkçe konuştuklarından bahsettikten sonra, İslâm tarihçilerinin bunların dillerini bilmedikleri için bunları Türk saydıkları iddiasında bulunmuştur. Yine aynı şekilde bölgedeki Türk varlığının İranîler aracılığı ile buraya yerleştirildiğini ve yine onlar tarafından medenileştirildiğini iddia etmiştir. Yazar daha da ileri gitmiş, İran-Turan mücadelesinde İran'ın karşısında yer alanların da gerçekte İranlı olduklarını iddia ederek büyük bir çelişkiye düşmüştür.³² Sonuç olarak bir Türk tipi var mıdır, Türklerin etnik özellikleri nelerdir, kimlere Türk denir ve denilmez sorularına makul cevaplar verilebilirse Türk tarihinin bu dönemi daha rahat çalışılabilir.

Türk Topuluklarının İsimlendirilmesi Meselesi

Türkler tarihleri boyunca Türk adıyla ya da değişik özel isimler veya hanedan isimleriyle çok sayıda devlet kurmuşlardır. Bazen bir hükümdar ailesinin idaresi altında çok farklı kavimler idare edilmiştir. Milli değerleri bütünlük oluşturan yani dili, dini, töresi çoğu zaman aynı, ancak isimleri farklı olmak üzere çok değişik isimler adı altında çok sayıda siyasi teşekkül oluşturmuşlardır. Türk milletinin, nüfusunun kalabalık olması, geniş coğrafi sahalarla yayılmaları, farklı etnik özellikler taşımaları yanında farklı isimlerle bilinmeleri ve değişik isimler altında devletler kurmaları Türk tarihini bütün olarak öğrenmeyi ve Türklerin İslâmlaşmasının anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Ayrıca Türk kavimleri, eski ve yeni birçok milletle siyasi, ekonomik, dini ve kültürel yönden temasa geçmiş ve hatta çoğu komşu ya da farklı milletlerle iç içe yaşamışlardır.

Yerli ve yabancı kaynaklarda Türkler için kullanılan çok fazla isim bulunmaktadır. Bunlar Türkçe, Çince, Arapça, Farsça, Yunanca ve Soğdca gibi değişik dillerde ve türlü alfabelerle yazılmıştır. Bazen başka dillerde yazılmış kaynaklarda da aynı adı teşhis etmek mümkün olabilmektedir. Türkçe isimlerin Çince yazılmasının neden olduğu sorun herkesçe bilinmektedir.³³

---

³² V. V. Barthold, *Dersler*, s. 111, 116; Zekeriya Kitapçı ise bölgenin Türk kimliğine vurgu yapmak için Mâverâünnehir yerine ısrarla "Aşağı Türkistan" ismini kullanmıştır. Bak. *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1989, s. 39.

³³ Denis Sinor, a. g. e. , s. 389.

Tarih öncesinden başlamak üzere, Türk topluluklarının veya Proto-Türk olarak adlandırılan ve Türklerin öncüleri sayılan toplumların ortak adlandırılmasında bilim adamları arasında tam bir mutabakat sağlanamamıştır. Birçok Türk devleti birden fazla isimle anılmış ve bilinmiştir. Örneğin, Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasya'da yaşayan İskitler (Saka) adıyla, İlk Türk devleti olarak bilinen Hunlar (Kun, Hiung-nu) adıyla, Tapgaçlar (Topa) adıyla, Avarlar (Apar, Serir, Ibir, Ruan Ruan, Cücen, Juan Juan) adlarıyla, Göktürkler (Kök-Türk) adıyla, Sibirler (Sabar, Sabir, Subar) adlarıyla, Türgişler (On- Ok, Türkeş) adıyla, Kıpçaklar (Kuman, Kemak) adlarıyla, Ak Hunlar (Eftalit, Hayatile, Abdal) adlarıyla, Oğuzlar (Guz, Uz, Ogur), Uygurlar (Dokuzoğuz) adıyla, Hazar (Kazar) adıyla, Çiğil (İçgil), Oğurlar (Bulgar) adıyla, Töles (Töliš) adıyla, Hâlâç (Kalaç) adlarıyla da bilinmişlerdir.³⁴ Bunlardan başka Kanglı, Bayırku, Basmıl, Burdas, Şato, Yağma, Vusun, Kuturgu ve Kimek gibi haklarında çok fazla bilgi sahibi olunamayan hatta bir kısmına Türkçe isim bile konulamayan, daha çok Çince rivayetler esas alınarak isimlendirilmiş olan, Çin isimlerini çağrıştıran çok sayıda Türk toplumu vardır. İsimlendirmedeki farklılıklar ve bilgilerin yetersizliği ise, birbiriyle çelişen açıklamalara yol açmıştır.³⁵ Türk devletlerinin isimlerinin doğru belirlenmesine galiba en ciddi katkıyı Reşidü-din'den yararlanmak yoluyla bile olsa Ebu'l Gâzi Bahadır Han yapmıştır. Yazar Şecere-i Terâkime adlı eserinde Türk topluluklarından bazılarının isimlerini örneğin; Kanklı, Kıpçak, Macar, Çerkes, Turan, Başkırt, Kalmık, Karluk, Kalaç ve Oğuz boyları gibi isimlerin anlamlarını, sembollerini ve özelliklerini ayrıntılı olarak vermiştir.³⁶

Eski Türk devlet geleneğine uygun olarak, Türk hakanları ülkeyi hanedanın erkek çocukları arasında paylaştırmışlardır. Türklerde ülüş geleneği veya veraset sistemi olarak bilinen bu uygulama Türk devletlerinin kısa sürede parçalanmalarına ve yıkılmalarına yol

³⁴ Z. Velidi Toğan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, s. 39, 61.

³⁵ Lazlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 75-87; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s.97, 114; Salim Koca, "Türklerin Soy Kütüğü," *Türkler*, Ankara 1999, c. 1, s. 260; Ramazan Özey, "Tarihte Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları," *Türkler*, c. II, s. 266-268; Ramazan Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Aktif Yayınları, İstanbul 1999, s. 8, 12; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, TTK, Ankara 1998, s. 123.

³⁶ Ebü'l Gâzi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, (Haz. M. Egin), Tercüman 1001 temel Eser, İstanbul, s. 30, 35, 45, 49.

açmıştır. Bu durum Türk devletlerinin siyasi varlıklarını zayıflatırken çok sayıda yeni Türk devletinin kurulmasının da önünü açmıştır. Örneğin; Hunlar, Büyük Hun İmparatorluğu, Avrupa Hunları, Ak Hunlar olarak; Göktürkler, Doğu Göktürkler ve Batı Göktürkler olarak; Uygurlar Kansu ve Turfan Uygurları olarak ikiye ayrılmış ve sonra da yıkılmışlardır.

Türk boyları, federasyon biçiminde bir araya gelirler. İçlerinden biri bu federasyonun başına geçer ve adını kabul ettirir ve daha sonra bir araya gelişleri kadar âni biçimde dağılırlardı. Boyların her biri yeniden bağımsız olur. Bu durum geçicidir ama büyük bir karmaşa yaratır. Derken başka bir boyun yönetiminde, dolayısıyla yeni bir adla bir başka birleşme olur. Bu birleşme eski ortaklardan bazılarının ve yenilerin bir araya gelmesiyle gerçekleşir. Kimi zaman ki bu işleri biraz karıştırır, aşağı yukarı aynı birlik, büyüklüğü ne olursa olsun, başka bir adla ortaya çıkar. Türkler hemen hemen tarihlerinin hiçbir döneminde, tek bir yerde, belirli sınırlar içinde, ortak bir boyun buyruğu altında bir arada olmamışlardır. Kurdukları en büyük imparatorluklar bile içlerinden ancak bir bölümünü ilgilendirmiş ve kendilerinden daha kalabalık Türk olmayan topluluklara dayanmıştır.³⁷ Sebebi ne olursa olsun Türk devletleri hep parçalı olmuş ve çok başlı olarak yönetilmişlerdir.

Türk devlet ve kavim sayılarının sürekli artması ise Türk tarihinin incelenmesi ve araştırılmasında birtakım güçlükler doğurmuştur. Ayrıca Türk boy ve toplulukları zaman zaman siyasi birliği sağlamak, ekonomik kaynakları kendi elinde tutmak, rakip kabile ve hanedanları sindirmek için ve bazen de dış güçlerin baskısıyla iç savaşlara girmişlerdir. Kardeş kavgası sayılabilecek bu mücadeleler siyasi çöküşü hızlandırdığı kadar Türk tarihinin doğru anlaşılmasını da engellemiştir. Boylar arasındaki mücadeleler, Türk destanlarına bile yansımış ve hatta destanlarda Türk'ün Türk'le kavgası ana tema olarak işlenmiştir. Göktürk Kitabeleri, Oğuz Kağan ve Manas destanlarında Türk boylarının rekabetine ilişkin önemli kayıtlar bulunmaktadır.³⁸ Özellikle erken dönem İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları, Türk kavimlerinin isimlerini belirlemek, yaşadıkları yurtları tespit etmek noktasında çok zorlanmışlar ve haliyle yanıltıcı

---

³⁷ Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, (Çev. A. Kazancıgil- L. A. Özcan), Kabalci, İstanbul 2007; s. 25, 31, 32.

³⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 122, 401.

birtakım sonuçlara varmışlardır.³⁹ Batılı bilim adamları ise, bu bilgileri çoğu zaman saptırarak ciddi anlamda bilgi kaymalarına neden olmuş ve elde ettikleri bilgileri Türklerin aleyhine kullanmışlardır.

Türk kavimlerinin isimlerinin farklı okunması ve yanlış isimlendirmeler sebebiyle veya Türk boy ve devletlerin parçalanmaları yüzünden devlet sayıları sürekli artmıştır. Türk toplum ve devletlerinin sayısının çokluğu, İslâm tarihçilerinin dikkatini çekmiş ve Türk toplumlarını tanımakta zorlanmışlardır. Birçok İslâm tarihçisi bu konuya genel yaklaşımda bulunarak sorunu çözmeye çalışmıştır. Mesela Mesûdi; “Türklerin hiçbir hükümdara bağlı olmayan birçok hükümdarları ve değişik boyları vardır.”⁴⁰ demiştir. Bu kadar çok ve birbirinden farklı isimler İslâm tarih ve coğrafyacıları tarafından doğru anlaşılammış ve telaffuz edilememiştir. Mesela İbn Hurdazbih, Türk halkları için “Toguzguz, Tübbet, Harluk, Kimak, Becenek, Hıfşah, Özkeş ve Hırhız” gibi isimler kullanmıştır.⁴¹

Avfi: “Türk dedikleri sonsuz bir millettir. Çeşitli sınıflara ayrılır. Kabilelerinin ve aşiretlerinin haddi ve hududu yoktur. Bir kısmı mamurelerden çok uzak çöllerde otururlar. Bir kısmı mamurelere yakın çöllerde ve bozkırlarda otururlar.”⁴² demiştir.

İdrisi de; “Türkler çok oldukları için sayılamayacak kadar çok kavimlere ayrılır. Türkler çeşitli sınıflara ayrılırlar. Ezgişler, Kıpçaklar, Hâlâçlar, Oğuzlar ve Bulgarlar gibi. Bunların hepsi Mâverâunnehir’le Büyük Okyanus tarafında yaşarlar. Türkler çeşitli dinlere mensuptur. Müslümanlara karşı seferler yaparlar.”⁴³ demiştir.

Türk topluluklarının sayısının çokluğu İbn-i Haldun’un bile dikkatini çekmiş olmalı ki: “Türk kavimlerinin sayıları o kadar çoktur ki, Tanrı’dan başka kimse onların sayısını bilemez.”⁴⁴ demiştir.

---

³⁹ İbn-i Havkal, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l Memâlik*, s. 156, 160; İstahrî, *Kitabü'l-Memâlik ve'l-Mesâlik*, (Çev. Y. Ziya Yörükkan), İstanbul 2004, s. 201, 202.

⁴⁰ Mesudi, *Murûç ez Zeheb*, s.61.

⁴¹ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. M. Ağarı), Kitapevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 39.

⁴² Avfi, *Câmi'el-Hikâyât*, (Çev. Ramazan Şeşen), s. 91.

⁴³ İdrisî, *Nühzetü'l- Müştâk fi İhtirâk el-Âfak*, (Çev. Ramazan Şeşen), s. 101.

⁴⁴ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Z. Kadiri Ugan), Ankara 1986, s. 154.

Bugün Türkler tarafından kurulan çok sayıda Türk devleti veya özerk cumhuriyeti vardır. Azeriler, Tatarlar, Uygurlar, Özbekler, Kazaklar, Başkurtlar, Karakalpaklar, Balkar, Kırgız, Karaçay, Kumuklar, Nogaylar ve Türkmenler gibi. Bu halkların tarihleri geçmişten günümüze kadar bir bütünlük içinde ele alınmazsa Türk halklarının ortak kültürel temellerini oluşturmak mümkün değildir. Bu durum sürekli parçalanmaya yol açar ve birlik sağlamayı engeller. En azından bu halkların tarihleri yazılırken bir bütünün parçaları oldukları göz ardı edilmemelidir.

Türk adının kullanımı ve Türk topluluklarının isimlendirilmesi noktasında önemli bir husus mutlaka dikkate alınmalıdır. “Türkler denildiği zaman Orta Asya’da belli bir mekânda toplanmış, tek bir parça ve homojen bir toplum, bunların sunduğu bir kültür ve inanç çevresi varsayılmamalıdır. Bu tür bir algılama ne coğrafi ne de tarihsel gerçeklere uygun düşmez. Gerçekte Orta Asya gibi alabildiğine geniş bir coğrafi mekân içerisinde bir Türk toplumu değil, çok çeşitli Türk toplulukları ve farklı kültür çevreleri vardır. Bunların çevre halklarla sürekli bir etnik ve kültürel alış verişleri olduğunu, çok kısa zaman içerisinde sık aralıklarla yeni birlikler oluşturup dağıldıklarını, sık sık mekân değiştirdiklerini unutmamak gerekir.”⁴⁵

Türk Kavimlerinin İnanıldığı Dinler Meselesi

Türkler İslâmiyet’ten önce hangi dinlere inanıyorlardı sorusuna cevap vermek oldukça zordur. Bir defa Türk derken hangi kavimler kastediliyor, hangi mekân kapsam alanına alınıyor ve hangi zaman dilimi inceleme konusu yapılıyor iyi bilinmelidir. “Böyle olunca özellikle, bu çok geniş sahanın sınırlarının çok dikkatli bir şekilde belirlenmesi gerekir. Sonra, bu geniş sahada, tarih öncesi dönemlerden başlayarak, hangi halkların dini yaşayışlarının inceleme konusu yapılacağına da gayet dikkatli bir şekilde tespitine ihtiyaç vardır. Her toplumda olduğu gibi Türklerin dini tarihini de onların kültürleri ve tarihlerinden soyutlayarak, salt bir inanç tarihi şeklinde ele almak mümkün değildir. Bu bakımdan da konuyu, Türk tarihi, kültürü ve etnolojisinin genel çerçevesine oturtmak suretiyle ele almak gerekiyor. Zira Türkler, bilindiği üzere, geleneksel dinlerinin dışında, tarihlerinin belli dönemlerinden itibaren dünyanın büyük dini sistemleri ile de karşı karşıya gelmişlerdir. Böylece Türk din

---

⁴⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim, İstanbul 2005, s. 27.

tarihine Budizm, Hristiyanlık ve özellikle de onun doğuda ortaya çıkan mezhepleri, Zerdüştlük, Maniheizm, Yahudilik ve İslâmiyet dâhil olmuştur.⁴⁶

İslâm öncesi devir gibi çok uzun ve bir bakıma oldukça karanlık bir zaman boyunca, Orta Asya denilen muazzam bir coğrafi sahada, tarihin şu veya bu çağında yaşamış çeşitli Türk topluluklarının dini vaziyetlerini incelemeye kalkışmak, üstelik doğru sonuçlara ulaşmak çok güçtür ve hata payı o nispette fazladır. Her şeyden önce kaynak yetersizliği, en önemli engeli meydana getirmektedir. Ayrı bölgelerde yaşayan ayrı Türk zümrelerinin dini inançlarına dair bilgi veren çoğu Çince, Arapça, Farsça ve kısmen de Grekçe kaynaklardaki kayıtların genellikle üç beş satırdan ibaret muğlak ve bazen de çelişkili ifadeler içeriyor olması işi daha da güçleştirmektedir. Ayrıca Türklerin inandığı söz konusu dinlerden birinin veya birkaçının aynı Türk toplumu arasında aynı devirde bulunabilmesinin doğurduğu zorluklar vardır. Bir devirde herhangi bir Türk zümresinde yönetici sınıf ayrı, halk ayrı bir dine mensup olabilmekte, bazen zamanla yönetici sınıfın dini ya halka nüfuz etmekte veya büsbütün kaybolup gitmektedir.⁴⁷ Nasıl ki Türklerin yaşadıkları coğrafya, Türk kavimlerinin etnik özellikleri ve isimlerinde farklılıklar varsa inandıkları dinlerde de ciddi farklılıklar mevcuttur.

İslâmiyet öncesi Türklerin inandığı dinler iki kategoride ele alınabilir:

A- Geleneksel- İlkel dinler: Bu türden dinleri de ikiye ayırmak mümkündür:

1- Türkler tek tanrılı bir dini kabul edinceye kadar Totemizm, Animizm ve Natüralizm gibi kurucuları olmayan ilkel dinleri;⁴⁸

---

⁴⁶ Ünver Güney, a.g.e., s. 8, 22.

⁴⁷ A. Yaşar Ocağ, *Bektâşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1983, s. 20.

⁴⁸ Dinlerin doğuşu konusunda Müslüman âlimler çok farklı düşünmektedir. Mesela Nasr :“Hz. Âdem insanın dünyevi tarihinin başlangıcında ilk insan ve ilk peygamberdir. İslâm’da birbirinin devamı üç şahsiyet vardır. Hz. Âdem, Hz. İbrahim ve Hz. Muhammed (sav) Tevhide dayanan ilk din (hanif dini) Hz Âdem’le başlar. O, başlangıçtan beri “monoteist-tektanrıcı” (muvahhid) idi. İnsanlık tedricen çoktanrıçılıktan tektanrıcılığa tekâmül etmiş değildir. Tam aksine, insan dini gerilemeyle ilk insanın orijinal tektanrıcılığından çoktanrıçılığa sapmıştır. İlk başta monoteist olan insan, zamanla politeizme düştü ve belirli zamanlarda orijinal tevhit doktrinin kendisine hatırlatılmasına muhtaç oldu. Tarih

hayvan ve bitkilere verilen kutsallık, bir de insan ruhunun büyük varlıklara, büyük olaylara gösterdikleri saygı ve hayranlık sebebi ile ortak bir inanç halinde iç dünyalarında ve gündelik hayatlarında yaşatmışlardır.⁴⁹

2- Milli Dinler: Türklerin kendi gelenekleri ve yaşantıları içinden çıkardıkları ve milli dinleri sayılabilecek olan bu din, inanç ve törenler ise tartışmalı olsa da şunlardır: Atalar kültü, tabiat kültürleri, Gök Tanrı inancı ve Şamanizm'dir. Şamanizm bir dinden çok kültür ve gelenek olarak anlaşılmaktadır. Çünkü yazılı kutsal kitabı, Peygamberi ve mabedi yoktur. Daha çok Türk milletinin kendi coğrafyasında yeniden şekillenen belki geleneksel inançlar ve yaşama biçiminden oluşan manevi bir örgüdür. Yaygın kabule göre ise Gök Tanrı inancı monoteist-vahdaniyetçidir. Yani yeri ve göğü yaratan tek bir tanrıya inanılmaktadır. Tanrı zor zamanlarda Türk milletinin yardımına gelir ve üzerlerine ilâhi kaynaktan beslenen, kutsal kabul edilen bir hakan görevlendirilir. Bu dinde Kam ve Şaman adı verilen, kutsal günlerde ölüm ve cenaze törenlerini organize eden, bayram âyinlerini ve dua merasimlerini yapan, halkın sorunlarını çözmede yardımcı olan, dini görevler yanında büyücülük de yapan din görevlisi vardır.⁵⁰

Türk dinlerinin araştırılmasında tartışılan en önemli konu Gök Tanrı inancı yani Tengricilik'tir. Gök Tanrı inancının hangi Türk toplumlarında var olduğu ve Türklerin genel olarak neye nasıl inandıkları hususu yeterince açıklanmamıştır. Bütün Türk kavimlerinin tarihleri boyunca Gök Tanrı'ya ve böyle bir dine inandıkları söylenemez. Üstelik Gök Tanrı inancının İslâm'ın tevhit inancına benzetilmesi ise tamamen mantık dışı bir yaklaşımdır. Hatta Türklerin Müslüman olmasında bu inancın İslâmlaşmayı kolaylaştırdığı iddiasının ise hiçbir bilgi kaynağı ve bilimsel bir temeli yoktur. Türklerin Müslümanlarla karşılaştığı Kafkasya'da Hazarlar genel olarak Musevi, Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Türk kavimleri ise Budist'tir. Bu sırada Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'da

---

bir bozulma ve yenileme devirleri silsilesinden ibarettir." Bak. Seyid Hüseyin Nasr, *İslâm: İdealler ve Gerçekler*, (Ter. A. Özel), İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 37, 38.

⁴⁹ Murat Uraz, *Türk Mitolojisi*, Düşünen Adam, İstanbul 1994, s. 197; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), İstanbul 1998, s. 139, 178.

⁵⁰ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, s. 23; W. Radloff, *"Sibirya'dan" Seçmeler*, (Çev. Ahmet Temir), Ankara 1986, s. 212, 213; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 291, 301.

Hazarlar, Cürcan'da Sûl Türkleri (Sûlîler), Sistan'da Eftalitler ve Halaçlar, Bâdgis'te Nizek Tarhan, Toharistan'da ise Karluklara mensup bir Yabgu bulunuyordu.

Türklerin İslâmlaşması ise Mâverâünnehir bölgesinin İslâmlaşmasından sonradır. Yani Budist Türklerin önemli bir kısmı Müslüman olduktan sonra Gök Tanrı inancına sahip oldukları iddia edilen diğer Türk kavimleri Müslüman olmuştur. Doğrusu Gök Tanrı inancı sanıldığı ve iddia edildiği gibi bütün Türk kavimleri tarafından kabul edilmiş bir inanç değildir. Bu yaklaşım varsayımdan ibarettir ve maalesef çok yaygın bir genellemedir. Bu anlayış o kadar çok yaygınlaşmıştır ki, lise tarih ders kitapları aracılığıyla millî bir kanaat haline getirilmiştir. Üstelik Gök Tanrı inancına yüklenen özel anlam da problemlidir. Bir toplumda insanların bir dine inanması, bir tanrıyı kabul etmesi onlarda tek tanrı inancının olduğu anlamına gelir mi?

Belirli bir Tanrı inancı, her şeyin yaratıcısı olduğu söylenen her yerde ve halde Tek Tanrı inancının bulunduğu anlamı taşıdığı söylenemez. Üstelik "Yüce Varlık" inancı sanıldığı gibi sadece Türk kavimlerine mahsus bir inanç olmayıp, pek çok ilkel kavmin de paylaştığı inanç şeklindedir. Fakat hiçbir âlim çıkıp da bazı Amerika, Avustralya kabilelerinde de Tek Tanrıçılık olduğunu iddia etmemiştir. "Tek Tanrıçılık, en yüksek ölçüde mükemmel ve tek olan bir Tanrıyı tanıyıp, ona tapmaktır. Bu Tanrı, dünyanın ve insan kaderinin yegâne yaratıcısı ve yegâne hâkimidir; ahlaki düzenin kurucusu ve koruyucusu olarak kabul edilir. Ne insan ne tabiat ne de gökteki varlıklara has özellikleri taşır. Diğer bütün varlıklar onun yaratıkları olarak tamamen en onun iradesine tabidir."⁵¹ Doğrusu eski Türklerin tanrı anlayışları bu türden bir özellik taşımamıştır.

B- Büyük Asya Dinleri: Türkler, kiminle temas içinde olmuşlarsa dini yönden onlardan etkilenmiş ve genellikle onların inançlarını benimsemiştir. Çinlilerden Budizm'i almışlar ve buna inanmışlardır.⁵² Türkler üzerinde İslâmiyet öncesinde en etkili olan din ise Budizm'dir. Özellikle Uygurların Budist olduğu ve Uygurlar aracılığı ile diğer Türk topluluklarının da bu dinden etkilendiği iyi

---

⁵¹ Turgut Akpınar, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 18, 22.

⁵² Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi*, TTK, Ankara 2000, s. 18-20.

bilinmektedir. Budizm'in Mâverâünnehir'de yerleşmesi ve Türklerin bu dine inanmaları, onların kimliklerini korumalarına yardımcı da olmuştur. Türkler İran dinlerinden ise Zerdüştlük, Mazdeizm ve Maniheizm'i almışlardır. Orta Asya'dan Avrupa'ya göç eden Türk toplulukları, özellikle de Hun, Peçenek, Kıpçak (Kuman), Macar ve Bulgarlar ise Hıristiyanlığı benimsemiş ve Avrupa'da asimile olmuşlardır.⁵³ Musevilik ise Hazarlar tarafından benimsenmiştir.

Şimdi yukarıda Gök Tanrı inancı ile ilgili iddiamızı kaynaklara dayalı olarak ispat etmeye çalışalım. Bizans elçisi Zemarkhos Göktürk Devleti ile yaptığı diplomatik görüşmeleri yazmıştır. Göktürklerin inançları ile ilgili şu bilgileri vermiştir: "Türkler tütsü ağacının dallarından bir ateş yaktilar, ziller ve davullar ile gürültü çıkararak İskit dillerinde bazı haşin sözler söylediler, alevler çatırdayan tütsü dallarını yüklerinin üzerinden geçirdiler ve cinnete düşüp deli adamlar gibi davranarak kötü ruhları uzaklaştırdıklarını düşündüler. Bu şekilde bazı adamların şeytana karşı engelleyici ve koruyucu oldukları düşünülüyordu." Zemarkhos, Kağan ile kulübede bulunduğu zaman kulübenin içinde farklı şekillerde heykeller vardı." Bir sonraki gün divana geldiklerinde divanda "Çok sayıda gümüş nesnelere, çok sayıda hayvan heykelleri, gümüş heykeller vardı."⁵⁴

İslâm coğrafyacıları ve İslâm tarihçileri tarafından Arapça ve Farsça yazılmış eserlerde Türklerin inançlarına dair bazı rivayetler şunlardır: İbn Hurdzbiş çok erken dönemlerde "Oğuzlar arasında Mecusiler bulunmakta ve bunlar ateşe tapmaktadır."⁵⁵ Ebu Reyhan el-Biruni, El-Asar el-Bakiye adlı eserinde "Oğuz Türkleri, insan ve hayvanların ayak izlerini görünce secde eder."⁵⁶ demiştir. Mesûdi'ye göre sadece Uygurlar Mani dinindedir, Türkler arasında bu dine inananlar sadece onlardır.⁵⁷ Hududü'l-Âlem yazarı, Kırgızlar ateşe tapar ve ölümlerini yakarlar. Çiğiller'in ise bazıları güneşe bazıları da yıldızlara ibadet ederler.⁵⁸ demiştir.

İbn Rusteh, Türk kavimlerinin inandığı dinler hakkında şunları söylemiştir: "Hazarların kralları Yahudilik dinine bağlıydı. Devletin

⁵³ A. Yaşar Ocak, *Bektâşî Menâkıbnâmeleri*, s. 20-69.

⁵⁴ İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s. 53, 55.

⁵⁵ İbn Hurdzbiş, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 39.

⁵⁶ Ebu Reyhan el-Biruni, *El-Asar el-Bakiye*, s. 268

⁵⁷ Mesudi, *Murûç ez Zeheb*, s. 40.

⁵⁸ Hududü'l-Âlem, (Haz. V. Minorksy), Çev. A. Duman- M. Ağarı, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 51, 53.

diğer yetkilileri ise Türklerin dinine benzer bir dine bağlıydılar. Şehirde Müslümanlar da vardı. Burdasların dinleri Oğuzların dinine benzemektedir. Halkın bir kesimi ölüleri yakar, bir kesimi de gömer. Bulgar kralları İslâm dinini benimsemiştir. Serirlerden (Avarlar) kalede yaşayan halkın geneli Hristiyan'dır. Ülkenin bunlardan geriye kalan tüm halkı kâfirdir. Burada yirmi bin çeşit insan vardır. Hepsi kuru bir kafatasına taparlar.”⁵⁹

10. yüzyılın meşhur coğrafyacısı İbn Havkal, *Suret el-Arz* adlı eserinde Türklerin Müslüman olmadan önce Müslümanlara karşı savaş ve direnişini anlatırken Türkler hakkında şöyle söylemiştir: “İslâmiyet'in Türklerden daha kuvvetli Dar el-Harbi olmadığı herkesin malumudur. Mâverâünnehir halkı Müslümanlar için Türklerin karşısında set gibidir. Onların İslâm dünyasına girmelerine ve haremlerine tecavüz etmelerine mani olurlar. Sabah akşam düşmana karşı harekete geçmeye çağırın ve düşmanın harekete geçtiğini bildiren haberciler gelirdi.”⁶⁰

XIV. yüzyılın meşhur coğrafyacısı Ebü'l-Fida, “Kumanlar Türklerden bir kavimdir. Onlar Astronomi, Astroloji ile ilgilenirler, yıldızlara taparlar” demiştir. Yazar Peçenekler için ise “Peçenekler Türklerden bir kavim olup kendi ölülerini yakarlar, yanlarına düşen kişileri de yakarlar.” demiştir. Başgırtlılar için ise “onlar kâfirdir.” demiştir.⁶¹ Bu metinde sadece Kumanlar için “yıldızlara taparlar” denilmesi Gök Tengri inancına açıkça vurgu olarak kabul edilebilir.

Ömer Soner Hunkan, Orta Asya Türk boylarının inançlarını X. asır İslâm kaynaklarından özetle şöyle tasvir etmiştir: Oğuzlar başını göğe kaldırarak Tanrı'ya 'Bir Tengri' derler, hiçbir dine inanıp ibâdet etmezler (İbn Fadlan, 1975: 30-31). Çiğiller, Mecusî degillerdir. Süheyl, Zühal, İvizler, Büyükay, Küçükay ve Oğlak Burcu yıldızlarına taparlar. Çoban yıldızına 'tanrılar tanrısı' derler. Aralarında az miktarda Hristiyan mevcuttur. Karlukların, duvarlarında ileri gelen hükümdarlarının resimleri bulunan bir mabetleri, ülkelerinde mukaddes tanıdıkları, dibinde anlaşmazlıklarını hallettikleri ve kurban kestikleri bir taş, ipeki elbise giydikleri bir bayramları vardır

⁵⁹ İbn Rüsteh, *el- Alâku'n- Nefise, - Dünya Coğrafyası*, (Çev. A. F. Eker), Ankara Okulu, Ankara 2017, s. 158, 165.

⁶⁰ İbn Havkal, *Suret el Arz - 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev. R. Şeşen), Yeditepe, İstanbul 2014, s. 351.

⁶¹ Ebü'l- Fida, *Ebü'l- Fida Coğrafyası*, (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 184- 185.

(Ebu Dülef, 1975: 84, 90). Ezgişler ateşe ve aydınlıklara tapmaktadırlar (İdrîsî, II 1989: 847). Türgişlerin bakiyeleri Uluğdağ'a bitişik bir dağa taparak, bu dağ adına yemin etmekte ve buranın Tanrı'nın ikametgâhı olduğunu söylemektedirler (Gerdîzî, 1363: 596). Tuhsîler putperest idiler (Pendnâme, "Merçil trc." 1975: 227). Kâşgarî daha genel bir tanımlama ile Tengri üzerinde durmuştur; "Allah kahretsin, kâfirler göğe Tanrı derler. Yine, büyük bir kaya ve ağaç gibi gözlerine büyük görünen her şeye Tengri derler. Bunun için böyle şeylere secde ederler. Yine aynı sebepten bilgin birine Tengri-kan derler (Kâşgarî, III 1992: 377)." Toguzguzlar Mecûsî ve Mani (Zenâdaka) idiler (İdrîsî, I 1989: 511; Yakût, II: 29). Tibet halkı, Mani dininde fakat hakanları, Şamanist idi (Hududü'l-Âlem, 1970: 84).⁶²

Yukarıdaki metinde Oğuzların bir tengri demesi, Türgişlerin Tanrı yakın olan Ulu dağları kutsal kabul etmeleri ve Kaşgarî'nin "kafirler göğe Tanrı derler" demesi Türk toplulukları arasında Gök Tanrı inancının varlığının göstergesidir. Ama bunu bütün Türk toplulukları için yaygın inanç kabul etmek doğru değildir; zira görüldüğü gibi başka din ve inançlar da vardır. Abdülkadir İnan da İslâm coğrafyalarına göre "Kırgızlar ve bazı Türk boyları Hintliler gibi ateşe ibadet etmekte ve ölümlerini yakmaktadırlar."⁶³ demiştir.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılıyor ki, Türk milletinin inandığı tek bir din ve inanç sistemi yoktur. Batıya yönelen Türk kavimleri Ehl-i Kitab'a dâhil olmuş, doğuda Uygurlar Maniheizm'e yönelmiş, Mâverâünnehir'de kimi Türk kavimleri ise Budizm ve Zerdüştlük arasında gidip gelmişlerdir. Türk kavimleri değişik coğrafyalarda farklı din ve inançlara bağlı olmuşlardır. Bazı Türk toplulukları Tengri'ye inanmış, bazıları yıldızlara, bir kısmı ateşe tapmış (Mecusi), bazıları tabiata tapmış ve Mani dinine inanmıştır. "Bu dinler Türk toplulukları üzerinde çoğu kez olumsuz etkilerde bulunmuştur."⁶⁴

Ramazan Şeşen, Türklerin din ve inançlarını şu şekilde özetlemiştir: Türkler; Hristiyanlık, Yahudilik, Mazdeizm, Maniheizm gibi kitaplı dinlere inanmışlardır. Ayrıca, Putperest, Mecusi, Sabii, Şamani gibi dinlere bazen mensup olmuşlardır. Buna ilaveten Türkler

⁶² Ömer Soner Hunkan, *X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslâm (Nüvizmatik Veriler ve İslâm Kaynaklarına Göre)*, 38. İcanas, Ankara, 10-15 Eylül 2007, baskı: Ankara Adtyk Yayınları (Nisan 2012).

⁶³ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 2000, s. 8.

⁶⁴ Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya 1989, s. 57, 71; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 303.

tarihlerinin daha erken devirlerinde tabiat kuvvetlerine, hayvanlara, ağaçlara, ruhlara tapmışlardır. Bütün ilkel dinlerde olduğu gibi, bu dinlerde de büyü'nün önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Bu, ilkel düşünen insanların varlıklarının sebeplerini ayrı ayrı mistik güçlere dayamalarının bir neticesiydi.⁶⁵

Bazı araştırmacılar Türklerin Müslüman olmaları konusunu ele alırken, çoğu kez Türk toplumları sanki sadece tek dine inanıyormuş gibi konuya yaklaşmışlardır. Örneğin; Türklerin Müslüman olmalarında, eski Türk dini olan Gök Tanrı inancının İslâm'ın tevhit inancına yakın olduğu hatta benzer olduğu söylenmiştir. Bu inancın Türklerin Müslüman olmalarını kolaylaştırdığı iddia edilmiştir.⁶⁶ Bazı araştırmacılar ise tek tanrı inancı etrafında tekçi bir din inşa etme yoluna girmiştir. Bu tekçi anlayış sonucu Türklerin kendiliğinden ve gönül rızasıyla Müslüman olduklarını iddia etmişlerdir. V. V. Barthold: "İslâmiyet, Türklerin, Budizm, Maniheizm, Hristiyanlıktan birini kabul etmiş oldukları yerlerde başarı kazanmıştır."⁶⁷ demiş ve tek tanrı anlayıştan hiç söz etmemiştir.

Tarihi kaynaklar Türklerin erken dönemlerde Araplarla yoğun bir savaş içinde oldukları ve kolay Müslüman olmadıklarını gösteren örneklerle doludur. Mesela Narşahi, Emeviler dönemini anlatırken Kuteybe b. Müslim'in yaptığı zorlamayı şöyle özetlemiştir: "Kuteybe, Buhara halkını üç kez Müslüman yaptı. Buharalılar her defasında irtidat ederek küfre döndüler. Kuteybe dördüncü kez onlarla savaştı ve şehri ele geçirdi. Çok zorluklardan sonra orada İslâm'ı yerleştirdi. Buharalılar görünüşte İslâm'ı kabul ettiler. Ancak gizlice putlara ibadet ettiler. Kuteybe, Buhara halkını evlerinin yarısını Müslümanlara vermeye ve onlarla birlikte yaşamaya zorladı. Buhara halkının dinin emirlerine uymasını mecburi tuttu."⁶⁸ Tarihi kaynaklarda bu türden rivayetler çok fazladır.

Doğrusu özellikle Hz. Osman döneminden başlamak üzere Emeviler zamanında Kafkasya, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde farklı din ve kültüre mensup Türklerle Araplar arasında şiddetli savaşlar olmuştur. Hatta uzun bir dönem Müslümanlar Hazar

⁶⁵ Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnâme*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 174.

⁶⁶ İsmail Hâmi Dânişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu*, Milli Ülkü, Konya 1978, s. 67, 73; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 2.

⁶⁷ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 92.

⁶⁸ Narşahi'nin *Tarihi Buharası*, (Çev. A. Duman), Ayışığı Kitapları, İstanbul 20013, s. 285.

tehdidi ve baskısı yüzünden Kafkasya'ya girememiştir. Hazarlar Müslüman Bulgarları sürekli baskı altında tutmuştur. Karahanlılar Müslüman olduktan sonra ise uzun zaman Uygurlarla savaştırmıştır. Bizans İmparatorluğu paralı asker olarak Türkleri Müslüman devletlere karşı savaştırmıştır. Orta Asya'nın iç kesimlerinde yaşayan Türk toplulukları 13. yüzyıla kadar Müslüman olmamıştır ve bu halklar daha zor İslâmlaşmışlardır. Bütün bu bilgilerden sonra Türklerin hepsinin Gök Tanrı inancına mensup olduğu ve bu inancın Türklerin İslâmlaşmasını olumlu etkilediği nasıl söylenebilir. Buna karşılık Türklerin sadece kılıç zoruyla Müslüman olduklarını söylemek nasıl mümkün ve doğru değilse Türklerin çok kolay, kısa zamanda ve toptan Müslüman olduklarını söylemek te tarihi kaynaklara uygun değildir.

Bazı tarihçiler özellikle Karahanlılar ve Oğuzların X. yüzyılda İslâmiyet'i kabul etmelerini bütün Türk milletinin Müslüman olduğu şeklinde yorumlamışlardır. Hâlbuki Türkler VII. yüzyıldan itibaren Kafkasya ve Mâverâünnehir'de İslâmiyet'le tanışmaya başlamış ve tedrici olarak Müslüman olmuştur. X. yüzyıldan itibaren ise Orta Asya'nın iç kesimleri yani göçebe ve yarı göçebe Türkler Müslüman olmaya başlamıştır.⁶⁹

Bu konuyla ilgili olarak söylenebilecek olan son söz şudur: "Türkler Orta Asya coğrafyasında var oldukları zamanlardan beri, yaşadıkları çeşitli bölgelerde, çok değişik dinlere inanmıştır. Hatta zaman ve mekân içinde birtakım faktörlerin etkisiyle sık sık din değiştirmişlerdir. Bu değişiklikler onların toplumsal ve kültürel hayatlarında çok önemli tesirler bırakmıştır. Bu izler, bazen öyle etkili ve güçlü olmaktadır ki yeni kabul edilen bir din dahi bunları silememekte, en azından eski dinin kendi kalıpları içinde yaşamasına müsaade etmek zorunda kalmaktaydı.⁷⁰

Erken Dönem Türk Tarihinin Kaynaklarının Yetersizliği Meselesi

Tarih biliminin doğru bilgiye ulaşmak için kullandığı en önemli kaynaklar yazılı belgelerdir. Kitabeler, antlaşmalar, dini metinler, seyahatnameler, Çin ve Rus yıllıkları, Arapça ve Farsça tarih ve coğrafya kitapları bunlara örnek olarak verilebilir. Erken dönem

⁶⁹ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler, Sibiryâ'da İslâmiyetin Yayılışı*, Ankara 1998, s. 273.

⁷⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim, İstanbul 2005, s. 14.

Türk tarihine ait yazılı eserler ise oldukça sınırlıdır. Üstelik yazılı kaynakların önemli bir kısmı ise Türkçe değildir. İbrahim Kafesoğlu, Türk devletlerinin kullandığı yazıları şöyle sıralamıştır: “Asya Hun’ları arasında yazı oldukça yaygın görünüyor. Çin yıllıklarında şöyle haberler vardı: Uygurların ataları Kao-kü’ler Çince yazarlar; fakat Hunca da yazarlardı. Akhunların yazıları Göktürklerinki gibi idi. Bizanslı tarihçi Prikopios’a göre (6.asır) Ogur boyları kendi yazılarını kullanırdı. İstemi Yapgu’nun 568 yılında Bizans İmparatoru’na yolladığı mektup İskit yazısı ile yazılmıştı.”⁷¹ Ama bu yazılara örnek vermemiştir.

Yaygın kanaate göre, Türklerin kullandıkları ilk yazılı millî kaynaklar, Miladi VIII. yüzyıla ait olan Göktürk Kitâbeleri’dir. Hâlbuki Türk tarihçiliği açısından Miladi VIII. yüzyıl hayli geç bir zaman dilimine denk gelmektedir. Dolayısıyla Türklerin tarihini, sosyal yapılarını, kültürel unsurlarını ve inanç temellerini Türkçe kaynaklardan takip etme imkânına sahip değiliz. Var olan yazılı kaynaklar, Türk tarihinin bütününe ışık tutmaya yetmemektedir.⁷² Türklerin Müslüman olma sürecini Türkçe kaynaklardan takip etme imkânımız yoktur. Müslüman Türklerin Türkçe yazdıkları eserler, en erken XI. yüzyıldan itibaren başlamaktadır. Dolayısıyla Türkçe kaynakların yetersizliği bu dönemin anlaşılmasını ve aydınlatılmasını zorlaştırmıştır. Arapça ve Farsça kaynaklar daha erken döneme ait olmasına rağmen, çoğu müellif Türkleri yeterince tanıma imkânına sahip olmadığı için Türkler hakkında birtakım yanlışlara düşmüştür. Arap yazarlar daha çok Bağdat çevresine yerleştirilen Türkler aracılığı ile Türkleri tanımaya başlamıştır. Bir de çoğu müellif Müslüman olduğu için, Türkleri kendi değer yargılarıyla tanımlamıştır.

Kaynaklık açısından yazılı belgeleri tamamlayacak olan kaynak sözlü kaynaklardır. Özellikle destanlar, halk hikâyeleri, mitolojik ve folklorik unsurlar, gelenek ve adetler bunlardan bazılarıdır. Arkeolojik buluntular kapsamında ise kaya resim ve damgaları, kurganlardan çıkan her türlü buluntular, tarım aletleri, silahlar, süs eşyaları, giysiler, hayvan koşum malzemeleri, şehir kalıntıları, mabetler, mezar taşları vs. örnek gösterilebilir. “Arkeolojik

---

⁷¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 322.

⁷² Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, (A.Kazancıgil- L. Aslan), Kabcacı, İstanbul 2007, s. 25.

bulgularsa yetersizdir.”⁷³ Türklerin Müslüman olduktan sonra oluşturdukları yazılı birikim ve mimari kalıntılar daha fazladır. Genel olarak ifade etmek gerekirse Türklerin eski dinlerini ve İslâmlaşma şeklinde devam eden büyük değişimi aydınlatacak malzeme azdır. Üstelik Türklerin yaşadığı coğrafya çok geniş, incelenen dönem çok uzun ve Türk kavimlerinin sayısı çok fazladır.

19. yüzyıldan itibaren batılı bilim adamları ve oryantalistler, geçmişin kalın toz tabakaları altında kalmış yönlerine dalmışlar, nadir bulunabilen çok değerli kitapları keşfetmişler, bunları inceleyip derlemiş, yorumlarla birlikte yayınlamışlardır. Bu değerli materyallerin birçok dile çevrilerek yayınlanması, okuyucu ve ilim adamlarına sunulması onların çabaları sonucu gerçekleşmiştir. Bunlar, araştırmalarında çağdaş yöntemler kullanarak çalıştıkları konular üzerinde araştırma düzeyini derinleştirmişlerdir. Ancak bu akademik çabalarda görülen öznel tutumları bilimsel araştırma sonuçlarına gölge düşürmüştür. Bilim adamları, objektif olduklarını iddia etmelerine rağmen, önyargılarını, dini ve kültürel ön kabullerini bastırma hususunda başarılı olamamış ve iyi niyetli tarafgirlikten kurtulamamışlardır.⁷⁴

Bilim adamları, bilimsel araştırmaları yaparken, genellikle bağlı oldukları ülkelerin çıkarlarına hizmet ederek sömürgeciliğin keşif kolu gibi çalışmıştır. Barthold gibi bazı bilim adamları, Orta Asya konusunda otorite olarak kabul edilmiştir. Bu genel kabul sonrasında Rus oryantalistlerin ortaya koydukları bilgi ve düşünceler çoğu kez doğru gibi takdim edilmiştir. Rus perspektifinden üretilen bu tür bilgiler, bilimsel geçmiş gibi aktarılmıştır. Oryantalist söyleme karşı Türk bilim adamları tarafından geliştirilen birtakım iddialar ileri sürülmüş ama bu iddiaların bilimsel açıdan ispatı mümkün olamamıştır. Hatta bu bilgiler, ders kitaplarında bile kendine yer bulmuştur.⁷⁵

---

⁷³ S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge, İstanbul 2003, s. 88.

⁷⁴ Ziyau'l Hasan el-Fârûki, *Oryantalistler ve İslâmiyatçılar*, İstanbul 1989, s. 113.

⁷⁵ Ders kitapları Güneş Dil Teorisinden esinlenerek M.Ö. 1700'lerden başlayarak Türklerin anayurttan Akdeniz havzasına, Çin'e, Hindistan'a göç ettiklerini ve buralara yerleştiklerini yazmaya devam ediyorlar. Bak. H. Dursun Yıldız, Çoşkun Alptekin, *Tarih Lise I*, İstanbul 1990, s. 25, 26, 27; Abdullah Gündoğdu- Orhan Üçler Bulduk, *Tarih I*, Ankara 2002, s. 49. ÖSYM tarafından hazırlanan ÖSS sorularında ise Sümerlerin Orta Asya kökenli olduklarını iddia eden soru sorulmuştur. (ÖSS –1983)

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tarihçiler Orta Asya Türk tarihi konusuna ciddi olarak eğilmişlerdir. Milli devlet oluşturma fikrine hizmet edecek düzeyde bilgiler elde edilmiş ve duygusal birtakım faraziyelerde bulunulmuştur. Bu faraziyeler şöyle sıralanabilir: Türklerin Gök Tanrı inancına inandığı, bu inancın tek tanrıcılık olduğu, Türklerin İslâmiyet öncesi büyük uygarlıklar oluşturduğu, Orta Asya'dan yapılan göçlerle bu uygarlığın dünyaya yayıldığı, İslâm öncesi Türk toplum yapısının İslâmlaşma ile birlikte bozulduğu, özellikle hukukta eşitliğin zedelendiği, kadınların ikinci plana atıldığı gibi. Hatta Türklerin İslâm'a girişleri önemsiz bir olaymış gibi ele alınmıştır. Ayrıca Türkler arasında İslâm'ın yayılışı sadece Arapların Orta Asya'ya yaptığı askerî hareketlerin bir sonucu gibi gösterilmiştir. Özellikle Talas Savaşı değişimin ana unsuru olarak gösterilmiştir. Talas Savaşı şüphesiz önemli bir savaştır ama sonuçları itibariyle bir milletin din değiştirmesini açıklamaya yetmeyecek kadar önemsizdir. Bu türden faraziyeler ve yorumlar milli tarih politikası gibi yaygınlaşmış ve yerleşik hale gelmiştir. Bu türden iddia ve bilgilerin kritiği yapılarak önceki bilgilerimiz mutlaka gözden geçirilmelidir.

Erken dönem Türk tarihçilerinin kaynak ve imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle Türklerin İslâm'a girişleri konusunda bilgilerinin eksik olması normal karşılanabilir. Ancak Türkiye sosyal bilimler alanında ciddi mesafeler kat etmiştir. Özellikle sosyolog, antropolog ve edebiyatçıların yaptığı araştırmalar konuya dair birçok sorunu çözmüştür. Tarihçilerimiz diğer bilimsel araştırmalara paralel olarak tarihimizin bu önemli konusunda bilgilerimizi yenilemeli, eksiklerimizi gidermelidir. Bu sayede Türk-İslâm tarihçiliği ve Türk tarih düşüncesi daha sağlam bir zemine oturtulmuş olur.

Sosyolojik açıdan bir kültür değiştirme olan yeni bir dinin kabul edilmesi ve benimsenmesi birçok şartlara bağlı olup kolay olmayan ve oldukça uzun süren bir sürecin sonunda gerçekleşebilmektedir. Türklerin İslâmiyet'i kabulünde de bu durumu gözlemek ve bu gerçeklik üzerinden değerlendirmek gereklidir. Kâtip Çelebi, bir değişim hareketini incelerken nasıl hareket edilmesi gerektiğini şöyle özetlemiştir: "Bütün bid'atler halkın arasında bir töreye ve âdete dayanır. Bir bid'at bir halkın arasında yerleşip oturduktan sonra artık şeriatın, beğendiğini buyurup istemediğini yasaklayıp ondan döndürmek arzusunda olmak büyük ahmaklık ve bilgisizliktir. Halk alışıp âdet edindiği işi sünnet veya bid'at olsun bırakmazlar. Meğer

elinde kılıç biri çıkıp da hepsini kılıçtan geçirsin. Sünnete tam tamına riayet edip uymak istenirse hal müşkildir. Bu aykırılık zamanın ve mekânın başkılığından lazım gelir. Aslı şehir hayatı ve toplu halde yaşamak kaidesine dayanır.”⁷⁶

Sonuç

Türklerin İslâmlaşması meselesi gibi geniş bir konunun, çok fazla sorunu olan bir alanın bir anda aydınlatılması ve bütün sorunların kısa sürede çözülmesi mümkün değildir. Ancak imkânlarımız sorunlarımızdan daha fazladır. Bugün Türk tarihinin kaynaklarının hemen hepsi yerli ve yabancı bilim adamları tarafından yayınlanmıştır. Özellikle dinler tarihi, edebiyat ve sosyoloji alanlarında çok nitelikli çalışmalar yapılmaya devam edilmektedir. Ayrıca Türk dünyasını oluşturan her kavim özellikle Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen, Azeri ve Tatarlar kendi tarihlerini aydınlatıcı çalışmalar yapmaktadır. Ancak bu tür çalışmalar Türklerin İslâmlaşma gerçeğini çok yüzeysel olarak ele almakta hatta es geçmektedir. Üstelik her kavim kendini diğer Türk topluluklarından bağımsız olarak ele almakta yeni uluslar ve ulusal değerler inşa etmektedir. Haliyle bu tür yaklaşımlar Türk dünyasının birleşmesine hizmet etmemektedir. Buna ilaveten özellikle Orta Asya Türk halklarında Rusya'nın emperyal politikasının etkileri bariz bir şekilde görülmektedir. Türk halkları arasında yapılacak kolektif bilimsel çalışmalar bu türden olumsuzlukları gidermeye hizmet edebilir.

Türklerin İslâmlaşması konusunda kayda değer ciddi araştırma ve incelemeler yapılmıştır. Ancak hâlâ okuyucu ve araştırmacıları tatmin edecek bir seviyeye ulaşamamıştır. Disiplinler arası çalışmalarda bu konu yukarıda belirtilen çerçevede yeniden ele alınmalıdır. Bu konu bütün Türk dünyasını kuşatacak bir bütünlük içinde ele alınırsa Türk topluluklarının ortak tarihi ve kültürel birikimi aydınlatılmış olur. Bu yaklaşım sonunda çağdaş Türk devlet ve özerk toplumların birlikteliği için kültürel birliktelik sağlanmış olur.

Türklerin büyük değişimi konusunu çalışmak geniş bir coğrafyayı, çeşitli kültürler ve topluluklar içerisinde çok çeşitli dinleri, inanışları, sosyal olayları, siyasi çatışmaları birlikte ele almayı gerektirir. Dünyanın hiçbir yerinde hiçbir değişim aniden, kısa sürede ve köklü

---

⁷⁶ Kâtip Çelebi, *Mizanü 'l Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk*, (O. Ş. Gökyay), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 34, 65.

bir şekilde olmamıştır. Değişimler hep yavaş ve yüzeysel olmuştur. Eski anlayışlarla, yeni din ve kültürlerle kaynaşarak senteze varır. Toplumlar alıştığı yaşayageldiği değerleri korurken onun üzerine yenilerini ilave eder. Türklerin değişimi de bu sosyolojik gerçeklere uygun olarak incelenmelidir. Her değişim içinde onlarca farklı etkeni ve bileşeni taşır. Halk gündelik yaşantısında atalarından devraldığı kültürel miras ve tortuları sorgulamadan ve tartışmadan kabul eder. Bu sebeple Türklerin din ve İslâm algısını tek boyutlu, tek yönlü olarak tarif etmek ve kategorize etmeye çalışmak araştırmacıları yanıltabilir.

Tarihçiler araştırdıkları konuda hangi mekânı, hangi zaman dilimini ve neyi konu ettiklerini iyi bilmelidir. Çünkü Türkler iki kıtaya yayılmış, çoğu hareket halinde, sabit bir yurttan oturmayan, çoğu zaman birbirine baskı yaparak yer değiştiren büyük halklardan oluşmuştur. Sadece bir bölgeyi araştırarak sonuçları bütün Türklere genellemek doğru bir tutum değildir. Özellikle sadece Buhara bölgesini çalışan araştırmacılar bu hataya çok düşmüştür.

Türklerin kendilerine has ortak genel özellikleri var mıdır? Türk deyince hangi etnik grubu kastediyoruz onu bilmeliyiz. Zira kaynaklar Türklerin özellikleri için çok değişik açıklamalar ve tanımlamalar yapmıştır. Türk denilince tipoloji, kültür, yurt, töre vs. hangi özelliklerin esas alınacağı belli olmalıdır. Modern dönemlerde yaptığımız tanımlamalar geçmişe şamil olmamalıdır.

Türk topluluklarının isimlendirilmesi meselesinde ise, Türk dediğimizde adı sanı belli bir millettense söz etmiyoruz. Türk isminin bazı topluluklara sonradan verildiği unutulmamalıdır. Ayrıca Türk kavimlerinin sayısının çok olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır.

Türkler tarih öncesinden başlamak üzere ilkel dinler, gelişmiş Asya dinleri ve Ehl-i Kitap dinleri olmak üzere çok sayıda dine inanmıştır. Çoğu zaman her toplum farklı bir dine inanmıştır. Bütün Türklerin kabul ettiği ortak bir din bulmak mümkün değildir. Şüphesiz Türk topluluklarının en çok inandığı din Gök Tanrı inancıdır. Ancak bu din Türklerin milli dini değildir. Türklerin bir kısmının bu dine mensup olması Türklerin İslâmlaşmasını kolaylaştırmamıştır.

Türk tarih ve toplumunu aydınlatacak kaynaklar azdır ama bunlar araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Şimdi kaynakları temin etmek ve kullanmak daha kolaydır. Özellikle arkeolojik kazılar

Türklerin Müslüman Olması Meselesine Yeni Bir Bakış Denemesi

artarak devam etmektedir, muhtemelen yeni bulgu ve bilgiler bilgi açığımızı kapatabilir.

Kaynakça

- Akpınar, Turgut, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- Barthold, V. V. , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Çev. H. Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.
- Barthold, V. V. , *Orta Asya*, (Çev. A. Batur), TTK, Ankara 1975.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Y. Moran), E Yayınları, İstanbul 1984.
- Cahun, Leon, *Asya Tarihine Giriş*, (Çev. S. İ. Kaya), Seç Yayınları, İstanbul 2006.
- Dânişmend, İsmail Hâmi, *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu*, Milli Ülkü, Konya 1978.
- Ebü'l- Fida, *Ebü'l- Fida Coğrafyası*, (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- Ebu'l Gâzi Bahâdır Han, *Şecere-i Terâkime*, (Haz. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul ?
- Ebu Reyhan el- Biruni, *El-Âsâr el Bâkiye*, (Ter. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Emel Esin, *Sulî'ler: İslâm İle Karşılaşan İlk Türkler*, İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VII, İstanbul 1979.
- Erkal, Mustafa, *Sosyoloji*, Der Yayınları, İstanbul 1995.
- Gibb, H. A. R., *Orta Asya Arap Fetihleri* ,(Çev. M. Hakkı), Evkaf Basımevi, İstanbul 1930.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. M. Reşat Uzmen), Ötüken Yayınevi, İstanbul 1980.
- Golden, Peter, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Çev. Y. K. Taştan), Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.
- Günay Ünver - Güngör Harun, *Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.
- Hududü'l- Âlem*, Haz. V. Minorksy, (Çev. A. Duman- M. Ağarı) Kitapevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Huncan, Ömer Soner, *X-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da Türkler ve İslâm (nümizmatik veriler ve İslâm kaynaklarına göre)*, 38. İcanas, Ankara, 10-15 Eylül 2007, baskı: Ankara Adtyk Yayınları (Nisan 2012).
- İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, (Çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.
- İbn-i Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Z. Kadiri Ugan), MEB, Ankara 1986.
- İbn Havkal, *Suret el Arz - 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev. R. Şeşen),Yeditepe, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. M. Ağarı), Kitapevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İbn Rüsteh, *el- Alâku'n- Nefise*, - *Dünya Coğrafyası*, (Çev. A. F. Eker), Ankara Okulu, Ankara 2017.
- İdrisi, *Nüzhet'ül- Müstâk fi İhtirâk el-Âfak*, (Çev. Ramazan Şeşen), Ankara 2001.
- İnan, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara 2000.
- İnan Abdulkadir, *Makaleler ve İncelemeler, Sibiryada İslâmiyet'in Yayılışı*, Ankara 1998.
- İzgi, Özkan, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkileri," *Türkler*, Ankara 1999.
- İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi*, TTK, Ankara 2000.

- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1986.
- Karatay, Osman, *Türklerin İslâmı Kabulü*, Kripto, Ankara 2018.
- Kâtîp Çelebi, *Mizanü'l Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk*, (O. Ş. Gökyay), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.
- Kazi T. Laypanov - İsmail. M. Miziyev, *Türk Halklarının Kökeni*, (Çev. H. Bağcı), Selenge Yayınları, İstanbul 2008.
- Klyashtorny S.G. - Sultanov, T. İ., *Kazakistan Türkünün Üç Bin Yılı*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge, İstanbul 2003.
- Kitapçı Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.
- Kitapçı Zekeriya, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Boğaziçi Yayınları, Konya 1989.
- Koca, Salim, "Türklerin Soy Kütüğü," Türkler, Ankara 1999.
- Köprülü, Fuad, *Türkiye Tarihi- Anadolu İstilasına Kadar Türkler-* Akçağ, Ankara 2005.
- Ligeti, L. *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. S. Karatay), TTK, Ankara 1986.
- Mangaltepe, İsmail, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009.
- Merçil, Erdoğan, *Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1993.
- Mesûdi, *Muruc ez-Zehab*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Narşahi'nin *Tarihi Buharasi*, (Çev. A. Duman), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1983.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İletişim, İstanbul 2005.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, c. 1, TTK, Ankara 1998.
- Özey, Ramazan, "Tarihte Türk Devletleri ve Hâkimiyet Alanları", Türkler, Ankara 1999.
- Özey, Ramazan, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Aktif Yayınevi, İstanbul 1999.
- Önder, A. Tayyar, *Türkiye'nin Etnik Yapısı*, Kripto, Ankara 2006.
- Radloff, W, "Sibirya'dan" Seçmeler, (Çev. Ahmet Temir), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara 1993.
- Reşid üd-din, *Câmî'ut Tevârih*, (Nşr. A. Ateş), TTK, Ankara 1960.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi*, (Çev. A. Kazancıgil- L. A. Özcan), Kabalıcı, İstanbul 2007.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil), Kabalıcı, İstanbul 1998.
- Saray, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Kitapevi, Ankara 1999.
- Saray Mehmet, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, Kitapevi, İstanbul 1997.
- Sınor, Denis, *Kök-Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı, Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Talat Tekin), İletişim, İstanbul 2002.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001.
- TTK Komisyon, *Tarih I*, İstanbul Devlet Matbaası 1932.
- Taşagül Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.
- Togan, Z. Velidi, *Türk İli-Türkistan Tarihi*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1947.
- Togan, Z. Velidi, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.
- Tokarev, Sergei Aleksandroviç, *Dünya Halklarının Dinler Tarihi*, (Çev. R. Aksugur), Ozan Yayınları, İstanbul 2006.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997.

Türklerin Müslüman Olması Meselesine Yeni Bir Bakış Denemesi

- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, Ankara 1981.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.
- Uraz, Murat, *Türk Mitolojisi*, Düşünen Adam, İstanbul 1994.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devletinin Sukutu*, (Çev. F. Kızıltan), Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Ali Selçuk*, (Haz. A. Bakır), Çamlıca, İstanbul 2009.
- Yıldız, H. Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer, İstanbul 2000.
- Yörükkan, Y. Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağda Türkler*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- Ziyau'l Hasan el-Fâruki, *Oryantalistler ve İslâmiyatçılar*, İstanbul 1989.

